

Kayman Etkinliği
TARİH KÜTÜPHANESİ YAYINLARI: 3

27.2.1958.
Ankara.

4053

Çerkes Ethem Hâdisesi

-Kendi Hatıralarıyla-

CEMAL KUTAY

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	94972
Tas. No:	956011 KUT. 9

İSTANBUL
Türkiye Ticaret Matbaası
1955

Çerkes Ethem ve Hatıraları

Tarihin kendisine «hain» demesi için elden gelenin yapılmış olduğu bir adamın hatıraları, esas vasfı itibariyle elbette ki bir «müdafaaname» dir. Çerkes Ethem'in hatıralarında da bu vasfı, belli başlı hususiyet olarak göze çarpıyor.

Mantığı, hattâ vicdanı rahatsız eden garabet, Ethem'in ismi yanından ayrılmayan «Çerkes» tâbiriyle başlar. Milli Mücadelede Ethem'den başka Çerkes yok muydu? Ethem, bir Çerkes nasyonalist miydi? O tarihte ve ondan sonra, ayrı ırklara mensup olanlar arasında türemiş olan infiratçılara Ethem karışmış mıydı? Hangi sebeple Ethem'e isminin ayrılmaz tâbiri halinde Çerkes Ethem denilmiştir? Sayanı dikkat olan, Ethem «hain» oluncaya kadar, Çerkesliğinin asla söylenmemiş olmasıdır. Ne resmî, ne hususî vesikalarda, hattâ Ethem'in aleyhindeki muhaberelede bile Çerkeslik iddiasına rastlanamıyor. Bu ısrarlı tâbirle anlatılmak istenen nedir? Ethem, hatıralarının bir bölümünde şöyle diyor: «— Beni, babamın ırkı ile mahkûm etmek istediler. Bana Çerkes, ona Arnavut, şuna Arap, buna Kürt, diğerine Boşnak gibi tâbirlerle milli vahdeti

parçalamaktan bile çekinmediler. Ben, memleketimi terke mecbur edilmeye kadar kimse karşıma çıkıp da ismimin başına Çerkeslik ilâve etmemişti. İsmimin öncesine muhilli şeref ve namus bir isnat bulamayanların sadece bu ithama mecbur kalmalarının sebebini tarih bir gün elbet de araştıracaktır.»

Ethem'in hâtıraları, hakkındaki ithamlara cevap mahiyetindedir. Bu itibarla, Millî Mücadelenin en buhranlı, en karanlık devirlerini teşkil eden hâdiseler üzerinde durmadan bu hâtıralar mücerret olarak bir mânâ ifade etmemektedir. Hâtıraların bir safhasındaki nottan anlaşılıyor ki, Ethem'in daha mufassal ve vesikalî hâtıratı, Mevlâzade Rifat Beye verilmiş, o da Ethem'e «kaybettiği» ni söylemiştir. Sistemli bir tahsile malik olmıyan, maceracı ve mücadeleci hayatında edebiyatla uğraşmaya asla vakit bulamadığı anlaşılan Ethem'in notlarındaki mantık ve hâdiseleri terkip kuvveti insanı hayrette bırakmaktadır.

Ethem'in hâtıratının tarafsız bir müşahide telkin edeceği hakikat, Millî Mücadele tarihinin bir çok safhalarının henüz yazılmamış olduğudur.

Elinizdeki esercik, hakkındaki hükümler sadece vicdanların ve insafların emanetinde olan bazı ölümler için telkin edilmiş hükümlerle tezat teşkil ediyorsa, bundan hakikat adına memnun olmak lâzımdır. Siyasetin hakikatlere ve gerçek tarihe vurduğu en büyük darbe, eyyam politikasının esiri olarak

inkâr ve tahrik yoluna girmiş olmasıdır. Bu hal, cesaretili vatan hizmetlerinin önüne dikilen büyük engeldir. Doğruyu sevenlere düşen vazife de, taliin ve emeklerinin önüne çıkardığı fırsatlardan istifade eyleyerek, inkâr ve tahrif edilmiş tarihi doğru yola sevk etmek için cesaretle işe girişmektir.

Ethem'in hâtıraları böyle midir, değil midir? Hükümü vicdanlarınıza bırakıyorum.

Hâtıratın vahdetini muhafaza etmesi için vakaları, kronolojik olarak tasnif etmek hizmetini kusursuz ifaya çalıştım. Sonu hazin bir netice ile biten macerada, doğru hükme varabilmemiz için Ethem'in hayatını bir kaç cümlecik halinde verdim. Bu malûmatı bile çok güç elde ettim. Hâdiselerin mahkûm etmeye karar verdiği bir adam, ölü dahi olsa, hakkında doğruyu bilen yaşıyanların konuşması dahi, zamanımızda pek kolay olmuyor.

Ethem'in hâtıratında, bugün bizler için «Millî Mücadele kadrosu» olarak bilinen ve tanınan bir çok kimselerin isimlerinin olmaması, hiç de aşırı hayretimizi mucip olmamalıdır. Vakalar ve hâdiseler içinde bu isimlerin bulunmaması, Millî Mücadelemizde aşırı cesaretililer ile mütereddit ve hesabîlerin birbirinden ayrılmasını da mümkün kılabilir. Merhum Ethem'in maruz kaldığı âkıbette, lehine olan bu «kıdem» in büyük tesiri olmuştur.

Şu bir kaç cümleden sonra, sözü, bizzat Ethem'e bırakabiliriz. Bütün samimiyetimizle, «Kalmasın Allahım âlemde hiç bir hakikat nihân» diyerek...

CEMAL KUTAY

Kızıltoprak, Ağustos 1955

ETHEM KİMDİR?

Ethem, Bandırma ve Mihalıç kazaları arasında Emre köylü, Çerkes ve Şapsıh kabilesinden Ali Bey'in beş oğlundan en küçüğüdür. Ali Bey, ziraat ve değirmencilikle meşgul, vatansever, dürüst, muhtinde itimat ve sevgi uyandırmış bir zattı. Ethem'in en büyük ağabeyisi İlyas ve üçüncü ağabeyisi Nuri, o devirde zaptiye ve eşkiyalarla sık sık vukubulan müsademedede ölmüşlerdi. Hayatta kalan ağabeyleri Reşit 1317 (1901) de Harbiyeden piyade zabiti olarak çıkmış ve Rumelide vazifelendirilmişti. Yine Ethem'den büyük olan Tefik de, Reşit'den bir sene sonra, 1318 (1902) de Harbiyeden piyade mülâzimi olarak orduya iltihak etmiştir.

Ali Bey, çocukları içinde en çok Ethem'i sever ve ona, gözlerinin ve saçlarının açık renk olmasından dolayı Çakır der, yanından hiç ayırmazdı. Çok cesur, o nisbette sâkin ve terbiyeli olduğu söylenmektedir. Askerliğini, Harbiye Nezaretinde, eski tâbiriyle Serasker Kapısında kanun (inzibat) kadrosunda bölük emini olarak yapmıştı.

Ethem, üç kardeşin en küçüğü olmakla beraber, bilhassa Millî Mücadeledeki faaliyetlerinden sonra, ağabeylerinin isimleri zikredilmiyerek Ethem'in adının söylenmesi, onun kuvvetli şahsiyetinin sebebiyle olduğu kadar, Ethem'in bütün hayatını saran talih-

sizliğinde tecelli eder: Çünkü bu suretle, Ethem'in şahsen alâkası olmıyan ve âkıbetine tesir eden bir çok menfî faaliyet, Ethem'in şahsına izafe edilmiştir. Halbuki, Millî Mücadele hayatımızın en buhranlı devirlerinden birisine ışık tutan bu eserciğin sonunda da anlaşılacağı veçhile, Ethem'i hazin âkıbetine sürükliyen asıl sebep, O'nun siyasi ve askerî hasımlarından çok, ağabeyisi Reşit'tir... Ethem, aile geleneklerine bağlı kalarak, vicdanı ve aklının, hattâ vatanseverlik hislerinin üstünde kör bir an'ane ile, ağabeyisinin sözünden ve ihtiraslarından dışarı çıkmamış, nihayet ona kurban gitmiştir. Hem de, Birinci Millet Meclisinin ilk defa «Halâskâr-ı vatan» tâbirini nefsinde temsil eden insan olarak...

Bu üç kardeşin, gerek Meşrutiyet Mücadelelerinde, gerek Birinci Dünya Harbinde ve nihayet İstiklâl Savaşında «şahsiyet» olarak meydana çıkmalarının en mühim âmili, bu devre tarihimize adları, birçok temel hâdiselere karışan, fakat himmetleri meçhul kalmış bulunan Kuşçubaşı Oğullarının, bilhassa, ismi Kichner ve Lawrens'in hâtıratında geçen Eşref Beyin tesiriyledir.

Eşref Bey, Makedonya'da ilk hürriyet teşkilâtını kurarken yakalanarak, Taif'e sürüldükten sonra, bütün Hicaz kıtasını birbirine katan ve Hicaz Valisi Osman Paşanın buraya gönderilmesine sebep olan firar hâdisesinden sonra, Abdülhamid'in, başa çıkamıyacağını anlaması üzerine, babası Kuşçubaşı-

Mustafa Beyi tazyik ederek, aff-ı şâhâneyi kabul ettirmiş ve Eşref Bey, İzmir'de, Tepeköy çiftlikât-ı hümâyununda, kardeşi o meşhur Süleyman Sami ile ikamete memur edilmişti. Reşit bu sırada, Rumeliden İzmir askerî teşkilâtına nakledilmişti. Hürriyetten üç sene evveldi. Eşref Bey, Reşide de, o zaman bütün genç zabıtlara yaptığı gibi, hürriyet lehinde telkinlerde bulundu. Babasını tanıyordu. İttihat ve Terakki, gizli teşkilâtını bilhassa Ege bölgesine teksif etmişti. Verilen karara göre, halka, İttihad ve Terakki'nin kendilerine temin edeceği hak ve hürriyetlere misal olarak, mahallî mütegalibeleri tasfiye etmek vardı. Eşref Bey, Bandırma'da Molla Garib Paşa adlı mütegalibenin tenkili için merakezden talimat almıştı. Bunu büyük bir muvaffakiyetle tatbik etti ve sonra, o zamanki tâbirle yine «dağa çıktı.» Mâbeyn telâc içindeydi... Eşref Bey hakkında yeniden bir aff-ı şâhâne çıktı. Çünkü kendisini ve kardeşi Sami'yi yakalamak için yapılan bütün hareketler neticesiz kalıyordu. Manastır ve Selânik'te hürriyet merkezi hâdiseyi alâka ile takip ediyordu. Nihayet Eşref Bey'e, bizzat Süleyman Askerî Bey şu talimatı getirdi: «— Teslim olunuz... Böylelikle, hükûmeti merkeziyenin hakkınızda af çıkarması suretiyle aczini isbat etmiş olacaksınız...»

Ethem'in babası Ali Bey de bu sırada, Ethem'le beraber mevkufen İstanbul'a getirilmiş, mabeyn'de istintak edilmişti. Eşref Bey affı kabul ettikten son-

ra, yine İttihad ve Terakk merkezinin telkiniyle ve rütbesi iade edilmiş olduğundan İzmir Jandarma teşkilâtında, kardeşi Hacı Sami polis teşkilâtında, Reşid de kanun «inzibat» teşkilâtında vazife aldılar... Bu vazifeler, hürriyet hareketinin kuvvetlenmesi için çok mühim ve hayatîydi. Nitekim, merhum Dr. Nâzım, kısa bir zaman sonra İzmir'e, kıyafet değiştirmiş olarak ve Yakup Ağa adıyla gizlice geldi buradaki teşkilâtı tensik ve tertibe yardım etti.

Ethem'in siyaset ve memleket meseleleriyle yakından meşgul olmaya başlaması, İzmir'e, Eşref Beyin yanına gelmesiyle başlamaktadır. Çalışkan, dürüst, bilhassa çok cesurdu. Kendisine verilen bütün vazifeleri muvaffakiyetle ifâ ediyordu. Eşref Bey onu, Mesrutiyet inkılâbından sonra Teşkilâtı Mahsusanın lideri merhum Süleyman Askerî ile tanıştırdı, ve İran üzerinden Orta Asyaya gönderilen gizli ihtilâl unsurlarının arasına katılmasını temin etti...

Reşide gelince, hayatının bundan sonraki safhalarında kendisini felâkete sürükliyen meş'um bir hastalığa yakalanan Reşit, askerlikten istifa ederek rençberliğe başlamış, fakat bunda da muvaffak olamıyınca, yine Eşref Beye müracaat ederek, ordudaki hizmetine iadesini istemişti. Eşref Bey, Reşidi de beraberine alarak, o sırada başlamış olan Trablusgarp mücadelesine götürmüştü, Derne'de, Enver ve Mustafa Kemalle tanıştırmıştı. Kalender, hoşsohbet hususiyetleri olan Reşit, Mustafa Kemal'e kendisini sevdirmiş

ve Derne cephesinde vazifelendirilmişti.

Ethem, Birinci Dünya Harbi içinde, yaşının küçüklüğüne rağmen, kendisine verilen vazifelerde büyük bir muvaffakiyet gösterdi. Teşkilâtçı, çok çalışkan, dürüst ve bilhassa aşırı cesurdu. En büyük zaafı, bilhassa ağabeyi Reşid'in telkini altında bulunması, politika hayatında en büyük kusur olduğu anlaşılan samimiyeti ve açık yürekliliği idi.

Nitekim, mütarekenin imzalanmasından sonra Bandırmaya döndüğünde, İzmir Valisi Rahmi Beyin oğlunun kaçırılması hâdisesine ismi karıştırılıyor. İzmir'in işgali faciası vuku bulduğu zaman, Ethem ve kardeşleri iktidara geçmiş olan Hürriyet ve İtilâf taraftarı hükûmet tarafından takip edilmektedir.

Rauf Bey (Orbay) Ethem'e vazife veriyor

Şimdi, Ethem'den, Millî Mücadeleye nasıl katıldığını dinliyebiliriz:

«— Yunan kuvvetleri İzmir'i işgal ettikleri zaman, ben, İstanbul hükûmetinin takibine maruz olarak dağlarda ihtifa ediyordum.

Bugünlerde ağabeyim Reşit Beye İstanbulda Bahriye Nâzırı Hüseyin Rauf Beyden bir mektup geldi. Bunda, memleketi kurtarmak için dahilî mukavemetten başka çare olmadığı ve kendisinin de ilk fırsatta Anadolu'ya geçeceği, bizim havaliye geleceği, şimdiden mümkün olduğu kadar silâh toplamamızı ve taraftar elde etmemizi yazıyordu. Bir müddet sonra, Rauf Beyin eniştesi Bahriye Binbaşı Aziz Beyin,

Manisa mutasarrıflığına tayin edildiğini duyduk. Aziz Bey memuriyet mahalline giderek Yunan işgaline karşı durabileceğini tahmin ettiği kimselerle de temas ediyordu. Aradan kısa bir zaman geçtikten sonra, Rauf Bey'den Salihli'deki Eşref Beyin çiftliğinden haber gelerek, hemen oraya gelmem bildirilince hayret ettim ve hemen Salihli'ye geldim. Eşref Bey, İngilizler tarafından tevkif edilmiş ve Malatyaya sürülmüştü. Çiftlikte, en küçük kardeşi Ahmet vardı. Ahmed'in büyüğü olan Hacı Sami, Türkistanda, Bolşeviklerle mücadele ediyordu.

Rauf Beyi Salihlide buldum. Yanında, Eşref Beyin küçüğü Ahmet ve mükemmel silâhlanmış bir müfrezesi vardı. Memleketin maruz kaldığı tehlikeyi uzun uzun anlattı:

«— Sen, çete harplerinde bulundun. Bu mücadele tarzını iyi bilirsin. Ahmed'in müfrezesini burada kolaylıkla kuvvetlendirebilirsiniz. Ben, Miralay Bekir Sami Beyle temas etmek üzere ayrılacağım. Merkezini Eşref Beyin çiftliğinde kurarsınız. Burada, silâh, mühimmat, yiyecek, para, at her şey var. Bütün bunları istediğiniz gibi kullanabilirsiniz. Bergama Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmek üzere. Ödemiş'te, Zeybekler düşmana karşı harekete geçmeye başlamışlardır. Akhisarda cephe teessüs ediyor. Salihli cephesinin vaktinde kurulmaması bütün müdafaa hattını çökertebilir. Ahmed'in kuvvetleri gittikçe artıyor. Ağabeyin Tefvik Bey'e de haber gön-

derdim. O, değerli bir zabittir. Vaktiyle Makedonyada avcı taburlarında çete harplerinde mümaresesi vardır. Sizi tensik eder. Haydi Allah muvaffakiyet ihsan buyursun. Vatan, evlâtlarını bugün için bekler...» dedi.

Daha sonra öğrendim ki Rauf Bey, Eşref Beyin çiftliğinin hududu olan Kanlıboğaz'da Eşref Beyin ailesini, arabalar içinde Bandırmaya götürmekte olan on kişilik silâhlı bir müfrezeye tesadüf etmiş, arabadakileri trenle Bandırmaya, dayılarının yanına göndererek, silâhlı çiftlik mensuplarını Ahmed'in müfrezesine iltihak ettirmiş. O günlerde bir tek mavzer'in ve bir tek insanın büyük değeri vardı. Çünkü büyük kısım, Yunanlılara asla mukavemet edilemeyeceğine kaaniydi. Bu kanazati, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları takviye ediyorlardı. Büyük bir galibiyet elde etmiş olan İtilâf Devletleri tarafından yardım gören Yunanistana karşı mukavemet edilse dahi, İngilizlerin bir çok limanlarımıza asker çıkaracağına inanılıyordu. Adana havalisi Fransızların, Konya havalisi İtalyanların elindeydi. Memleketin her tarafı esaretten dönmüş, bitkin ve yorgun insanlarla doluydu. Asâyiş yoktu. Halk malını mülkünü satarak daha içerilere gitmekle emniyete kavuşacağını sanıyordu. Yollar, arabalı, atlı, yaya kabilelerle tıkanıktı.

Eşref Bey, İttihat ve Terakki'nin teşkilâtı mahsusâ âmiri olduğunda, çiftliği, bir iki bölüğü tama-

men teslim edecek silâhla doluydu. Bol miktarda mühimmat vardı. Rauf Bey giderken, çiftiğin kasasındaki altın paraları bize bırakmış, kasaya, kendi imzasıyla bir makbuz koymuş: «— Ben Eşref Beye haber gönderirim. Memlekete harcanan her şey onu memnun eder» demişti. Bir kaç gün içinde kuvvetimiz, Yunanlılarla müsademeyi kabul edecek kadar kuvvetlenmişti. Heyecan içindeydik. Bu küçük müfrezemiz bize, bir alay kadar emniyet veriyordu. Ağır ve hafif makineli tüfeğimiz bile vardı.»

İlk Kardeş Kanı

Yine, merhum Ethem'i dinlemeye devam edelim: «— Bizim bu şekilde silâhlı bir mukavemet teşkilâtı kurmamız, muhitin endişesini mucip oluyordu. Bir çok köy ağaları, teşkilâtın aleyhindeydiler. Bazıları bize müracaat ederek dediler ki: «Sizin bu şekilde mukavemetiniz düşmanın gazabını tahrik eder. Evlerimizi yakarlar, bizi öldürürler, mahvoluruz. Nasıl olsa karşı koymanızdan hiç bir şey çıkmıyacak... Siz kaçıp gideceksiniz, geride bizler kalacağız. Onun için buralarda durmayın, başka yerlere gidin...»

Nizamî kuvvetler de lehimizde değildi. Hele, sivil makamlarla aramız hiç de iyi değildi. Bâbîâli, her tarafa tamim üstüne tamim yapıyor, mukavemet hareketlerine asla başvurumamasını bildiriyordu. Yunan kuvvetlerinin önünde, İngiliz casusları

her tarafa sızmışlardı. Bunlar, mülkî rüesa ile ele vererek, halkı, mukavemetçilere karşı harekete sevk ediyorlar, bunları köylerden uzaklaştırıyorlardı.

İlk silâhlı mücadelemiz, maalesef düşmandan evvel civar köylerin sahipleri olan Piraz ağaları ile oldu. Onları teslim aldık ve silâhları çok işimize yaradı. Bir çok delikanlı bize iltihak etti. Daha sonra, Alaşehirli Mustafa Bey adlı bir zatın teşkil ettiği müfrezeler üzerimize geldi. Onları da mağlûp ettik. Mustafa Bey, İstanbul'a firar etti. Yanındakilerden mühim bir kısmı, hakikati anlayarak bize iltihak etti. Böylelikle Salihli cephesi fiilen ve her gün kuvvetlenerek kurulmuş oldu.

Ödemiş, Akhisar, Aydın, Köşk cepheleri de bu sıralarda kuvvet buluyordu. Bize her gün, ümit verici haberler geliyordu. Muhtelif sebeplerle dağılmış olan zeybekler, hükûmetin takip ettiği kim-seler, İzmir'den gizlice kaçarak mukavemet hareketinin başına geçen tanınmış şahsiyetler, millî cepheyi kuvvetlendiriyorlardı. Bu kuvvetlenişin tesir derecesi ve kudretidir ki, Yunan ordusunun istilâ hareketini, Millî Hükûmet kurulucaya kadar tevkif etti.»

Ethem'in Tarihten Sorduğu Bir Soru:

Merhum Ethem, hâtıratının bu kısmında, Millî Mücadelenin (ilk cepheleri) ne dair uzun uzun izahat vermekte ve şu suali sormaktadır:

«— Şimdi benim, mücadeleci milliyenin tarihini

yazacak olan bîtaraf ve ehli vicdan ve insaf olanlara soracak bir سوالim vardır... Bu سوالin cevabı, hislerden âzâde olarak verilmedikçe, Türk İstiklâl mücadelesinin hakikî tarihinin yazılabilmiş olduğu söylenemez. Bu سوال de şudur: İzmir'in işgal faciası, 15 Mayıs 1919 da vuku bulmuştur. Bu tarihte hiç bir mukavemet teşkilâtı mevcut olmak şöyle dursun, mevzuubahis bile değildi... Büyük Millet Meclisi ise, 23 Nisan 1920 de Ankara'da toplanmış, vatanın mukadderatına vaziül'yed olmuştur. İzmirin işgaliyle bu tarih arasında on bir ay sekiz günlük zaman vardır... Acaba bu bir seneden üç hafta eksik olan uzun zaman içinde, topu, tüfeği, malzemesi, teşkilâtı, her türlü vesaiti, parası ve nihayet zafer ümidi yerinde olan, arkasında dünyanın en muhteşem İngiliz kuvvayı bahriyesi tarafından takviye ve himaye edilen Yunan ordusunu, vatanın içlerine kadar ilerlemekten alıkoyan kuvvet nedir? Kimdir, kimlerdir?

Ben bu سوالin cevabını vereyim: Türk milleti ve onun istiklâl azmi, namusu, haysiyetidir... Ben de, bu namus ve haysiyet hareketi içinde, ilk kıdemlilerden nâçiz bir unsur olarak iftihar etmekteyim.

Bu bahiste, daha da ileri gidebilirim: Garp cephesi resmen 25 Haziran 1336 (1920) tarihinde kurulmuştur. Yani, İzmirimizin işgalinden bir sene, bir ay ve on gün sonra... Düşman, memleket içinde yerli Rum ânâsırı ile, Türklüğe fenalıkta onlardan

geri kalmıyan diğer ekalliyet mensubu Ermeni ve Yahudiler arasındaki casusları vasıtasıyla, millî kuvvetlerin harekâtından günü gününe haberdar oluyordu. Bu haberler, müstevl' için asla ümitbahş oluyordu. Bu haberler, müstevî için asla ümitbahş ber ederek neticei kat'ıyyeyi elde etmek istemedi? Bu سوالin cevabı şudur: «— Düşman, bütün kuvvetlerini seferber ederek neticei kat'ıyyeyi almak istemiştir. Hattâ bunun için harp kaide ve nizâmâtını da unutmış gözükerek her türlü tethiş ve zulme baş vurmuştur. Fakat netice, Türk milletinin demir gibi mukavim sinesinde erimiş, kuvvetler arasında asla muvazene olmadığı halde, bazan nisbetler yirmide bir iken, düşman ilerleyişi tevkif edilmiş, bazan da geri atılmıştır. İşte yarınki tarihçiler, bu suallerin cevaplarını, onun hakikî esbabiyle tesbit edinceye kadar, millî mücadelemizin tarihi yazılmış olmaktan çık uzak kalır. Bugün bilinenler ise ancak, bazılarınca, millî mücadelenin bilhassa başlangıç tarihinin, kendi şahsiyet ve isimleriyle beraber başlamış olmasında hayatî menfaati hulunan bazı (sonradan akıllı başına gelenlerle), mücahedei milliyyeye iştirakten başkaca çare bulamıyanların tereddüt ve hattâ ihanet devirlerini unutturmak istedikleri tarihtir.»

«— Ferit Paşanın Çekilmesini Ben İstedim!»

«— Yunanlılar, Ramazanın ilk Cumasına rastlayan 5 Haziran 1919 da Akhisarı ele geçirmeye mu-

varıracak olurlar. Mustevî kuvvetler, önünde mukavemet arttıkça hunharlaşıyorlardı... On yedi Haziran'da, Menemen ahalisini, hiç bir sebep yokken, bahaneler icat ederek, çoluk ve çocuklarıyla, katliâm ettiler, ırz ve namuslara tecavüz ettiler, bu haber bize geldiği zaman, Sadriâzam Ferit Paşaya bir telgraf çektim. Daha sonra öğrendim ki, sadarete yapılan bu müracaat, Anadolu mücahedei milliyesi saflarından (heyeti temsiliye dahil), yapılmış olan ilk müracaattır.

Ben bu müracaatımda, belki de hissiyatıma mağlûp olarak ve İstanbula kuvvetlerimizi küçümsememesi gayesiyle, şöyle bir tehditte de bulundum: «— Eğer sadareti uzmâ makamı mes'uliyeti milliyeyi müdrik ve Türk ve İslâm ahali masumeyi zulüm ve teaddiden halâs edecek vatanperver ve emniyeti milliyeyi haiz bir zatın uhdesine tevdi edilmediği takdirde, halk ordusu, İstanbul üzerine yürümeye ve memleket azîm bir tefrika ve şûriş içinde kalmaya mahkûm olacaktır.»

Ferit Paşa, kısa bir müddet sonra, istifa etti, fakat, tekrar sadriâzam makamına getirildi. Padişahın damadını fedâ edemiyeceği anlaşıyordu. Bunun üzerine şuna karar verdim: Bu menhus ve tıynetisiz adamı öldürtmek, böylelikle onun yolunda yürüyecek olanlara da ibret teşkil edecek bir tedip nümunesi vermek lâzımgeliyordu.

Damat Feridi Öldürme Teşebbüsü ve Dramalı

Rıza Beyin idamı:

Bu fikrimi, kuvveden fiile koymak kararını verince, Akhisar cephesi milis kuvvetleri kumandanı Celâl Beyin (2) mıntakasinda bir milis kolunua kumanda eden eniştem Hâfız Hüseyin Beye niyetimi açtım. Beni dikkatle dinledikten sonra fikrimi tasvip tti:

«— Bu mel'un herifi yok etmek herhalde ibreti âlem için iyi olur. Amma sen cepheden ayrılamazsın. Beni de tanırlar. Hem ben yaşıyım. Bu işi başaramam. Ben itimat ettiğim bazı kimselerle temas edeyim, sana haber veririm» dedi.

Filhakika aradan kısa bir müddet geçtikten sonra Hâfız Hüseyin Bey geldi:

«— İtimat ettiğim zevat, bu teşebbüsü tasvip ettiler. Bu işi Dramalı Rıza Bey başaracak. Kendisini nasıl buluyorsun?» dedi.

Rıza Bey bu teşebbüs için mükemmel bir şahsiyetti. Cesurdu ve vatanperverdi. Kendisi, fikri hem benimsedi. Hazırlıklara başladık. Fakat bu sırada Demirci'de Yunanlılarla çetin muharebeler veriliyordu. Alay Kumandanı Celâl Bay, Eniştem Hâfız Hüseyin Beyin bu cephede, Demirci Mehmet Efe kuvvetlerine yardıma gitmesini tensip etmişti. Hâfız Hüseyin Bey, burada kahramanca bir mücadele sırasında şehit düştü. Allah gani gani rahmet

(2) Cumhurbaşkanı sayın Celâl Bayar.

dular. Müstevlî kuvvetler, önünde m...
ıkça hunharlasıv...

etsin...

Dramalı Rıza Beyle, eniştemin şahadetinden sonra bizzat temas ettim. Kendisi, kararlaştırılmış olan suikasdi yapmaya hazırdı:

«— Ethem Bey... Siz Damat Ferit denen bu lâinin öldürülmesinden sonra, İstanbul'dakilerin habasetinin nihayet bulacağına kaani misiniz?» dedi.

«— Hiç olmazsa, ondan sonrakiler, milletin mücadele arzusuna böylece açıktan açığa karşı gelemezler. Elbette çok faydasını görürüz. Bu işte muvaffak olursanız gazi olursunuz, başınıza bir felâket gelirse şehit sayılırsınız. Ben kendim gitmek isterdim ve bu işi Allahın inayetiyle muvaffakiyetle başaracağıma da kaani idim. Fakat emin olunuz ki cephe bırakılacak gibi değil... Benim kuvvetlerimin ancak devamlı olarak bir ân başından ayrılmamakla elde tutulduğunu bilirsin.» dedim. Bu yiğit mücahit, hazırlıklarını tamamladı ve Geyve cephesinde kuvayı milliyyeyi teşkil eden mücahitler arasından geçerek, Karamürsel üzerinden İstanbula geçti...

Rıza Beyden bir müddet haber alamadık... Kendisinden, ümitli ve memleket için hayırlı bir haber beklediğimiz sırada, ele geçtiği ve kısa bir muhakmeden sonra idâm edildiği acı haberi geldi... Aradan uzun zaman geçtikten sonra anlaşıldı ki, bu ele geçişte, o buhran günlerinde fazilet ve mertlikten çok rastladığımız kancıklık ve alçaklık rol oynadı.

namış... Rıza Bey, ihbar edilmiş... Kendisi yiğit ve mert bir insandı. Asla inkâr etmemiş ve âkıbetine gözünü kapamadan gitmiş... Eğer Damat Feridi öldürmek plânımız tahakkuk etseydi, bu adam, üçüncü sadaretini yapamıyacak ve ondan sonra gelenler de, millî mücadeleye karşı gizli açık karşı koyamıyacaklardı... Rıza Beyin ismi de unutuldu, adı anılmadı... Ben onun burada ismini hürmetle yâdedirim. O bir şehittir.»

Ethem, Cephenin Tensikini Ali Fuat Paşa'dan

talep ediyor

Fakat anlaşılıyor ki, Rıza Bey, hayatını boş yer vermemişti: Rıza Beyin idamından bir iki gün sonra, Damat Paşa istifa etti...

Damat Ferid'in istifası, Yunan ordusunun ilerlemesini ve bize şiddetle yeni bir taarruzuna sebep oldu. O güne kadar, daha çok çete harpleri halinde devam eden mukavemetimizi teşkilâtlandırmak zarureti karşısındaydık.

Bunu, o sırada Yirminci Kolordu Kumandanı olan, fakat, nizâmî kuvvetlerin mukavemet hareketini şahsında temsil eden Ali Fuat Paşaya bildirmeye karar verdim (3). Zaman zaman, millî kuvvetler arasında bile çatışmalar, istirkaplar, geçimsizlikler oluyordu.

(3) Sayın emekli Korgeneral Ali Fuat Cebesoy.

Bu arzumu, Paşaya yazı ile değil de bizzat arz etmeye karar verdim. Bir gece, kimseye haber vermeden cepheden ayrıldım ve Eskişehirde olduğumu haber aldığım Ali Fuat Paşanın yanına geldim.

Paşa beni büyük bir nezaketle karşıladı. Cephe hakkında uzun boylu izahat aldı. İhtiyaçlarımızı tesbit etti. Kendisinden Sivasta olan heyeti temsiliyenin faaliyetini dinledim. Paşa gayet ümitli ve azimliydi. İngilizlere mükemmel bir darbe vurmuştu. Artık İstanbul makamlarının nüfuzu, Eskişehirden öteye memleket içine geçmiyordu. Paşa benden, bu millî kuvvetlerin nizâmî kuvvetler haline ifrağının mümkün olup olmayacağını sordu. Kendisine kanaatimi samimiyetle anlattım. Bugünkü şartlar içinde bunun mümkün olmadığını, fakat ilk fırsatta bu tedbirin ihmal edilmemesini söyledim. Bana dedi ki:

«— Ben korkarım ki, daha uzun zaman geçer de bu kuvvetleri sizin de ocağından yetiştığınız inzibat ve mesai altına almazsak, sonra büyük zorluğa maruz kalırız. Mümkün olduğu kadar halkla iyi münasebetler tesis ediniz.»

Ali Fuat Paşa, Sivastaki faaliyetten bahsederken, Mustafa Kemal Paşaya büyük bir muhabbetle yer ayırıyor, onun, çok eski arkadaşı olduğunu, değerli bir kumandan mükemmel bir teşkilâtçı ve bilhassa çok iradeli ve azimli bir insan olduğunu söylüyordu. O sırada isimleri bilinen ve meydana çıkmaya cesaret gösterebilmiş olan kumandanlar ise,

Ali Fuat Paşa ile Kâzım Karabekir Paşaydı. Diğer Kolordu Kumandanları bile müteredditti.»

İlk Adapazar hâdisesi ve Ethem'in Mustafa Kemal'i ikazı:

«— Ali Fuat Paşa ile görüşürken, kendisinin, Adapazar, Düzce, Bolu, Kandıra ve havalisinden en dışeli olduğunu hissetmiştim. Ben cepheye döndükten bir kaç gün sonra, vukua gelen ve daha sonraki acı ve çetin hâdiselerin mebdetini teşkil eden hâdisesi, Paşanın bu husustaki endişesinde ne kadar haklı olduğunu gösterdi. Manyaslı olan ve ahlâksızlığından dolayı ordudan kovulan Kamo Bekir adlı benim de tanıdığım bir adam. İngiliz casusu Sait Mollanın temin ettiği para ile Adapazar havalisine gelmiş, orada, Abaza beylerinden Talostan Beyi kandırarak, ayda kırk lira gibi mühim bir para ile atlılar toplamaya başlamıştı. Bunlar, Adapazar kaymakamını da korkutarak Adapazarı mıntakasına hâkim olmuşlardı. Buradaki mel'un maksatlı teşebbüs muvaffakiyet kazanacak olursa, zaten mütereddit vaziyette olan diğer mıntakalara da menfi tesir yapacaktı.

Kamo Bekir, asıl memleketi olan Manyas ve Bandırmada da tahrikâta başlayınca, vaziyeti, Mustafa Kemal Paşaya bildirmeye karar verdim. Benim kendisiyle ilk muhaberem buydu. İkazımı aynı zamanda Ali Fuat Paşaya da yaptım ve Ali Fuat Pa-

şadan tensip ederse, bu adamı ve maiyetindekileri tenkil için harekete geçeceğimi de bildirdim. Mustafa Kemal Paşadan aldığım cevapta, bu ihanetin tenkili için İzmirdeki Fırka Kumandanına emir verildiği bildiriliyor, teşekkür ediliyordu. Ali Fuat Paşadan da, Düzce üzerinden bir miktar kuvvet sevkettiği ve Manyas'taki tahrikâta mâni olmam için oradaki yakınlarına tebligat yapmamı, teşekkürle biddiren bir cevap aldım. Ben, bu muntakada daha erken ve vakit geçmeden ciddî tedabir ittihaz edilmesi fikrindeydim. Nitekim daha sonraki hâdisat bana, kanaatımda hak verdi... Bu muntaka bizi aylarca uğraştırdı ve binlerce din kardeşinin kanuna sebep oldu.»

Ethem «Bazı Kumandan» lardan daha azimli olmalarını istiyor:

«— Bu âna kadar devam eden mücadelemiz içinde, bir çok kumandanların yardımını görmek şöyle dursun, ellerindeki cephe ve malzemelerinden de istifade edemiyorduk. Kendilerini şahsan tanımadığım, fakat ismen bildiğim ve hürmet ettiğim on dördüncü Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa gibi zevattan da, daha tedbirli ve ihtiyatlı olmamız için bilvasıta emirler alıyorduk.

Ali Fuat Paşayı ziyaretimde, kumandanların bu mütereddit vaziyetlerinden şikâyet etmiştim.

Şimal cephesine, altmış birinci Fırka Kumanda-

nı Köprülülü Kâzım Bey (4) Kumanda ediyordu. Bu cephe, Karesi — İzmir Şimal muntakasını ihtiva ediyordu. Nazilli (İzmir cenup) cephesinde de, Demirci Mehmet Efe vardı. Salihli (İzmir şark) cephesi de benim Kumandam altında bulunuyordu.

Yunan cephesi bu kadar ilerleyişini, daha açık bir ifade ile, bilhassa ilerleme kaydettiği kısımların karşısında, mütereddit hâleti ruhiye içindeki kumandanları bularak muvaffak olmuştu. Bizim tuttuğumuz cephe üzerinde o âna kadar bir adım ilerliye-memişti. Halbuki en kesif kuvvetleri bizim karşı-mızdaydı.

O günlerde, düşman kuvayı külliyesiyle bir taarruza geçmiye hazırlandığını istihbar etmiştik. Hâdiseyi diğer cephelere bildirirken, bu taarruza karşı daha müteyakkız ve bilhassa yekdiğerimizle daha mütecanis bir cephe kurmak bahsinde nazarı dikkatlerini celbetmiştim. Bu ikazın sırasında kullandığım «daha azimli ve iradeli olmak, düşmanın velev bir adım ileri atmasına mâni olmak için icap ederse ön saflarda vuruşmak» tâbiri bazı kumandanları müteessir etmiş... Aradan bir müddet geçtikten ve millî hükûmet kurulduktan sonra, hasta olarak Ankara'da tedavi görürken, Mustafa Kemal Paşanın huzurunda Balıkesir Cephesi Kumandanı Kâzım Bey

(4) Eski Milli Müdafaa Vekili ve Meclis Reisi Emekli General Kâzım Özalp.

lâtime yollu benim bu ikazımı hatırlatarak dedi ki:

«— Paşam... Ethem Bey hasta hasta cepheye gitmeyi samimî olarak ister... Çünkü daha ilk günlerde biz kendisinden azimli ve iradeli hareket etmek ihtarını almıştık.»

Bidayette bu telmihin neyi kasdettiğini anlayamamıştım. Kâzım Bey mevzuu izah edince Mustafa Kemal Paşa gülmüş:

«— Ethem Beyin hakkı vardı... Heyeti Temsiliye de bazı kumandanlardan sorduklarına bile cevap alamıyordu...» demişti.

Harekâtın bu ilk ve en buhranlı devresinde, en geniş hüsnü niyetle ve cephenin en ileri hattında bulunmuş olmanın verdiği mevki rüçhaniyetiyle yaptığım ikazların hiç birisinin hüsnü telâkki edilmemiş olduğunu, maalesef, daha sonra aleyhime şahlanan kinlerden anlamıştım. Bu acı haksızlıktan yalnızca Ali Fuat Paşa Hazretlerini tenzih ederim...»

Demirci Mehmet Efe hâdisesi

«— Ali Fuat Paşaya, cephenin tensiki için yaptığım müracaatın ne kadar haklı ve tesanüt için lüzumlu olduğunu, Aydın Cephesi Kumandanı Demirci Mehmet Efe ile, kumandam altındaki cepheye mensup bir mevziin, basit bir mesele dolayısıyla tahaddüs eden ve genişlemek istidadını gösteren vak'a isbat etti...

Bu meselede, Demirci Mehmet Efe haksızdı ve

sebepsiz yere tehevür göstermişti Düşmanın derhal istifade etmesi muhakkak olan herhangi bir göküntüye meydan vermemek için ben, emrim altında ki kıtalara, en ufak temastan tevakkî etmelerini bûdirdim. Hattâ hâdiseye sebep olanları geri aldurdım, yer değiştirdim. Hâdisenin tahkikine, ağabeyim Tevfik Beyi memur etmekle beraber, keyfiyeti Ali Fuat Paşaya da bildirdim ve icap ederse müdahalesini rica ettim...

Bu hâdisе benim hakkımda, daha sonra işaa edilen «hâdisе çıkıyor...» bühtanının aslını ortaya koyar... Ben, yine aleyhimdeki şeni tertiplerin neticesi olarak vatan cüdâ oluncaya kadar, nizam ve intizamı, bilhassa cephemizin kuvvet ve satvetini ihlâl edecek en ufak hâdiseye sebebiyet vermedim. Tevazuumu hiç bir zaman elden bırakmadım. Nitekim, Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından, Refet Beyin berayı tahkikat ve cephenin tensiki için tanzif edilmesine kadar, Demirci Mehmet Efe tarafından yapılan müteaddit tahrirlerle de, kuvvetim tamamen elverişli olduğu halde, asla mukabele etmedim ve kedisine bir çok defa şifahî ve tahrirî haber göndererek, herhangi bir elîm vakadan iğtinap etmesini rica ettim.

Hâdiselerin cereyanından kısa bir zaman sonra, Ali Fuat Paşadan şu haber geldi:

«— Arzunuz üzerine cephe harekâtını tensik ve vukubulan ihtilâflı noktaları halletmek üzere, he-

yeti temsiliye tarafından Miralay Refet Beyefendi memur edilmiştir. Mumailayh aynı zamanda, cephe-
nin gayei millînin bir ân evvel istihsaline ve düş-
man tazyikine karşı daha yekpâre ve mukavim hale
gelmesine gayret edeceğinden tedbirlerinin muvaf-
fakiyeti için lüzumlu alâka ve müzaheretin diriğ
edilmemesini rica eder, muhabbetle gözlerinizden
öperim.»

Refet Paşa İle Karşılaşma:

«— Filhakika bir müddet sonra, Refet Beyin (5)
Nazilliye gitmek üzere Konya'dan hareketi haberi
geldi. Refet Bey (Paşa) in, Konyadaki Kolordu Ku-
mandanı olduğunu biliyordum.

Refet Bey, daha evvel Salihliye gelerek, benim-
le temas etti. Kendisi, kibar, anlayışlı bir kuman-
dandı. Harekât hakkında vukufu olduğuna kaniim.
Düşmanın muhtemel taarruzu üzerinde durduk. Ba-
na bahsettiği ihtimallerin hemen hemen hepsinin,
daha sonra tahakkuk ettiğini kaydetmeyi bir vazi-
fei vicdaniye telâkki ederim.

Refet Paşanın, Demirci Mehmet Efe ile aramız-
daki hâdiseyi, benim izah etmemi istediğini anla-
mıştım.

Kendisine evvelâ, böyle bir ihtilâfı asla arzu et-

(5) Eski Milli Müdafaa Vekillerinden ve Ordu Kuman-
danlarından sayın Emekli General Refet Bele.

mediğimi, hattâ bundan endişe ile tehaşi ettiğimi
söyledim. Böyle buhran ânlarında, bir tek askerin
bile ifade ettiği değeri müdrik olduğumu, bilhassa
hadisatı sevkedener beyninde vukua gelecek ihtilâf-
ların ancak düşmanı memnun edeceğini, bunun da
memlekete ihanet olacağının farkında bulunduğumu,
benim hassasiyetimin bundan sonra tahaddüs edecek
mevzulara ait olduğunu, çünkü menfi kuvvetlerin bu
hâdiseleri genişletmek ve büyük ihtilâflar haline sok-
mak için seferber edilmiş bulunduğunu izah ettim.
Refet Paşa, benim bu samimî hislerimden çok mü-
tehasis olmuştu. Gözleri yaşarmıştı:

«— Sizin münhasıran endişei memleket ile ha-
reket ettiğinizi bana söyliyener haklıymışlar...
Şimdi şahsan, sizden daha yaşlı ve tecrübeli asker
olarak bir ricada bulunacağım: Ben Denizliye gidi-
yorum... Demirci Mehmet Efe ile görüşeceğim. Sizi
oraya davet edeceğim ve siz geleceksiniz. Söz, değıl
mi Ethem Bey!»

Refet Paşanın bu kararını o ânda, bende gördü-
ğü samimiyete istinaden verdiğinin farkına varmış-
tım. Bu nâzik kumandanın samimî itimadını kes-
retmek hatırımdan bile geçmedi. Vâkıa, her hadise
bakımından Demirci Efenin bana gelmesi icap edi-
yordu. Fakat hiç tereddüt etmeden «— Evet...» ce-
vabını verdim.. Refet Paşa, o gece misafirim oldu.
Kendisiyle beraber cepheyi gezdik. Gördüklerinden
sadece memnun olmakla kâlmadı. Aynı zamanda,

ümit ve itimadı da arttı. Bunu huzurla ifade etti. Ayrılırken de, beni, eminim ki muhabbetle ve memnuniyetle öptü...

Ağabeylerimin Demirci Mehmet Efe'nin karar-gâhına gitmeme itiraz ettiklerini hatırlamaktayım. Kendilerine verdiğim sözde duracağımı ve hiç bir ihtilâfa sebebiyet vermemek için daima elimden geleni yapacağımı bildirdim.

Daha sonraki hâdisat, Refet Paşa ile aramda bazı ihtilâflara sebebiyet verdiyse, bu hâdiselerin ilk müsbet intibaa asla tesir etmediğini kaydederim.. Şunu da huzuru kalble söylerim ki, Refet Paşa ile daha sonraki kumandanlık mevzuundaki ihtilâf şahsan benim aramda değildir... Ağabeylerimin şahsî endişeleri, daima bana izafe edilmiştir. Maalesef, başıma gelenlerin büyük kısmında, bu haksız izafe ve hepsinin harekâtının bana mal edilmesindeki haksız ısrarın oynadığı menfî rol çok büyük olmuştur.

Refet Paşa yanımdan ayrılırken, kendisine, Demirci Efe nezdine, cesaretli ve bilhassa kanaatlarını açıkça ifade edebilecek bir kaç erkâniharp zabitanın gönderilmesini tavsiye ettim. Buna cidden lüzum vardı.

«Bak Ethem Bey, bunlar bizim başımızı yerler»

«— Aradan bir kaç gün geçtikten sonra, Refet Paşadan haber geldi. Paşanın, Nazilli'de, kumandayı ele almak istemediğini haber almış ve merak etmiştim. Vakit kaybetmeden davete icabet ettim.

Demirci Mehmet Efe, beni çok iyi karşıladı. Paşanın yanında boynuma sarıldı. Refet Paşaya beni çok methetti. Bize, mükellef bir ziyafet hazırlamıştı. Yemek takımlarının, sofrâ örtülerinin, kristal bardakların zarafeti ve cephede bulunuşu dikkatimi çekti... Refet Paşa, benim bu hayretime tebessüm ediyordu...

Yemekten sonra, başbaşa verdik ve aramızdaki hâdiselerin tamamen kapanmış olduğu neticesine vardık. Hiç bir mevzu münakaşa edilmedi... Bu karar, iki tarafın da samimî arzusu olarak tecelli etmişti. Refet Paşa, Heyeti Temsiliyeye «vahim ihtilâf» olarak aksettirilen meselenin hiç bir sızıltıya meydan bırakılmadan neticelenmiş olmasından fevkalâde memnundu. Ben beraberimde, cepheme ait malûmat ve haritaları da getirmiştim. Bunlar üzerinde izahat verdim. Demirci, bu izahatı alâka ile dinliyordu. Anlattıklarım bittiği zaman, Refet Paşa kendisine dedi ki:

«— Efe... Mustafa Kemal Paşadan telgraf aldım. Senin maiyetine, kıymetli erkâniharp zabitanın gönderilmesi için Harbiye Nâzırına hususî olarak yazmış. Bualar yakında gelirler ve inşaallah sana faydalı olurlar.»

Ben, Refet Paşanın bunları, karargâhımdan uğurlarken kendisine bir temenni mahiyetinde söylemem üzerine nezaketten söylüyor zannetmiştim. Benim vaziyetimden bu hissimi anlamış olacak ki, Mus-

tafa Kemal Paşadan aldığı şifreli telgrafı, halledilmiş şekliyle birlikte bana uzattı. Okuduğum zaman, aynı hâdiseyi düşünmüş ve söylemiş olmamdan dolayı çok memnun olduğumu kaydetmeden geçmiyeyim.

Müştereken, Yunanlıların muhtemel taarruz istikametlerini tatbik ettik. Efe, muntazam harekât ve harpten çekiniyordu. Ben, bundan sonra Yunanlıların münferit olarak değil, bir cephe üzerinden taarruz etmelerinin daha kuvvetle muhtemel olduğu kanaatımı tekrarladım. Refet Paşa da aynı mütalâada bulundu.

Burada, hiç bir târiz hissi olamadan, hatıramda kalmış bir hâdiseyi kaydedeceğim: Ertesi sabah, erkenden yola çıkacaktım. Çok erken kalkmışım. Baktım ki, Demirci Efe de uyanmış. Süt içiyorduk. Refet Paşa henüz kalkmamıştı. Bir ara, yanımızda kimsenin olmamasından istifade ederek yavaş sesle dedi ki:

«— Ethem Bey... Sen beni dinle... Biz birbirimizle iyi geçinelim. Şimdi bunlar, yaniya ki, hükûmet, bizim aramızı bulmaya çalışır amma, yarın işler tam yoluna girdi mi, emin ol ki, hemencecik başımızı yiyiverir.»

Ben, güldüm... Gülmüştüm... Daha sonra hâdiseler, Demirci Efeye hak vermek ister gibi, onun tenkiline Refet Paşayı memur ettirdi... Bana gelince, benim başımı yiyen daha esaslı sebepler vardı.

Refet Paşa bana, Nazilli'de bir kaç gün kaldıktan sonra Balıkesir'e Kâzım Bey (Paşa) ile görüşmek üzere gideceğini, böylelikle Salihli — Denizli — Balıkesir cephesinin tensikine ait tedbirlerin neden ibaret olduğu bahsindeki kanaatlarının tekmilleneceğini söyledi. Refet Paşa filhakika kısa bir müddet Nazilli'de kaldı, oradan Balıkesir'e gitti.

Ethem ve Yahya Kaptan hâdisesi:

«— Bugünlerde, beni öldürmek için içimize kadar sokulmuş olan bir suikası, ancak, Allahın lûtfu mahsusu olarak zâhire ihraç edebilmişim. O günkü şartlar içinde böyle hareketler daima beklenebilirdi.

Çünkü İstanbul hükûmeti, millî cepheyi yıkabilmek için, kendisince «tehlikeli» addettiği kimseleri aynı suikası tertipleriyle yok etmek kararını vermişti. Bunu, İngilizlerle işbirliği yapanlar tertipliyorlar, büyük menfaatler temin ediyorlardı. İşte bugünlerde, Yahya Kaptanın feci şekilde şehadeti vakası cereyan etti...

Yahya Kaptan, Mücadelei Milliyeye cansiperâne gayret ediyordu. Kendisi, Eşref Bey'in (6) adamıydı. Mustafa Kemal Paşanın ve Ali Fuat Paşanın emirleriyle teşkilât yapmıştı.

Yahya Kaptanın harekât sahası İstanbul'a çok

---

(6) Sayın Eşref Kuşçubaşı... Yahya Kaptanın Hâyeti Temsiliye ile muhabere ettiği Kuşça telgrafhanesi, Eşref Bey tarafından tesis olunmuştu.

yakındı, bu sebeple kendisi tehdit ve tehlike altındaydı. Bu sırada bana, Manyas havalisinden İstanbul hükûmeti namına aylığı kırkar lira ile adam toplatılmakta olduğu ve bunların Gebze'ye kadar olan saha dahilinde mukavemeti kırmak için hareket ettirileceği haberleri gelmişti. Keyfiyet, derhal Ali Fuat Paşa Hazretlerine bildirdim ve tedbirler alınmasını tasvibine arzettim.

O günlerde kuvayi inzibatiyye, daha sonra (Halife Ordusu) adını alan ve bir müddet Yunan ordusundan fazla bizi meşgul eden menfi unsurlar, Yahya Kaptanı yok ederek bütün mukavemet saflarında endişe yaratmak kararındaydılar ki, iki bin kişilik kuvvetle Tavşancılı bastılar ve Yahya Kaptanı teslim olma mecbur ettiler... Hazin olan bu şekaveti irtikâp edenler içinde Gebze Jandarma Kumandanının bulunmasıydı. Artık bundan sonra Jandarmanın memleket âsâyişini temin eden bir unsur değil, millî mücahedeyi tedip ve tenkil edecek bir kuvvet haline konulmak istenildiği anlaşıyordu. Yahya Kaptanının şeni' surette katledildiği haberini aldığım zaman bundan derin bir elem duydum ve bu teessürümü her tarafa bildirdim. Hâdise bana, buna sebep olanlar hakkında en ağır mukabele bilmişil yapmanın, mümasil hâdiselerin cereyanına mani olmak için en mükemmel tedbir olarak geldi. Daha sonra, memleketin muhtelif yerlerinde zuhur eden tehlikeli işyanları bastırırken, bu telâkkime bağlı kaldım.

abif ahval içinde tenkit edilebilecek olan bu tarzın buhran devresinde Meşruîyetini tasdik etmelidir. Allah o günleri bir daha göstermesin.»

Heyeti Temsiliye Ankara Yolundayken Ethem

«— 1336 (1920) senesi kış şiddetli oluyordu. Kıtaatımızın kışlık hazırlığı yoktu. Zaten fakir olan mintakamızdan bütün ihtiyaçlarımızı temin etmek cidden güçleşmişti. Bütün tekâlifimizi halka tahmil etmek mecburiyeti, dâvamızın meşruîyetine rağmen bizi halk indinden bir bâr ve çekilmesi ağır yük telâkki ettiriyordu. Bunu, ağabeyim Tevfik Beye açtım ve kendisinin ne düşündüğünü öğrenmek istedim. Asabiyûlmizaç olan ağabeyim bana, memleketi kurtarmak için canımızı tehlikeye koyduğumuzu, keyfimiz için harbetmediğimizi, hiç bir şey yapmıyanlarımızın kurşuna kadar hesabını verebileceğimizi, keyfimiz için harbetmediğimizi, hiç bir şey yapmıyanlarımızın devlet hazinesinden para aldıklarını, bu şartlar içinde böyle şeyler düşünmenin abes olduğunu söyledi. Fakat bu cevap beni tatmin etmemişti.

Ben, bütün bu faaliyetin resmîleşmesini ve tamamen bir merkeze bağlanmasını canî gönülden arz ediyordum. Nitekim, Ali Fuat Paşa Hazretlerinden, Heyeti Temsiliyenin Ankara yolunda olduğu haberi gelince bundan büyük bir ferah duydum. O sırada, Meclisi Mebusanın Ankarada mı, İstanbulda mı toplanması meselesi münahaşa ediliyordu. Ağabeyim Reşit Bey, Saruhan mebusuydu. Kendisine, Meclisin sureti kat'îyyede Ankarada in'ikat etmesi fikrimi söy-

val...
ledim. Ben ağabeyimin, siyasetle uğraşmasının, harekâtımız için hayır getirmeyeceğine kaani bulunduğum.

Heyeti Temsiliye, 27 Kânunu evvel 1335 (1919) da Ankaraya gelmişti. Heyeti Temsiliye namına Mustafa Kemal imzalı telgrafla bu geliş bildiriliyordu.

Biz, Heyeti Temsiliyenin Ankaraya gelmiş olmasından sonra, vaziyetimizde hiç bir değişikliğe şahit olmadık. Zorluklar ve ağır mükellefiyetimiz aynen devam ediyordu. Düşman, Ankarada bir millî hükûmetin kurulmasına ve yerleşmesine mani olmak için büyük bir taarruz hazırlığı arifesindeydi. Buna ait ciddi ve endişe verici haberler ahyorduk. Bu şerait içinde, kime müracaat edebilirdim? O sırada ağabeyim Reşit Beyi, mecburî olarak Ankaraya göndermek zarureti hasıl olmuştu.

Bandırma, Manyas, Biga havalisinden tehlikeli haberler de ahyorduk. İstanbul hükûmetinin içine sızmış olan hain maksatlı insanların, dahilde isyan hazırladıklarında hiç şüphe yoktu. Manyas ve Biga'dan bu hususta sıhhatına inanılır haberler ahyorduk. Bunları, Heyeti Temsiliyeye bildirip bildirmem hususunda Ali Fuat Paşadan istizanda bulundum. Paşa, «takdir hakkımı istediğim gibi kullanacağım» şeklinde müsbet bir cevap verdi.

Aradan kısa bir zaman geçtikten sonra Akbaş hâdisesi vukua geldi.

Bu hâdisede, cidden bir kahraman olan Hamdi Bey merhum, gafil avlanmıştı. Akbaş cephaneliği basılarak, esliha ve mühimmat Lâpseki'ye, buradan da Biga ve havalisine sevk edildiği zaman, mel'un ve menfur bir hain olan Anzavur Ahmet, bütün hazırlıklarını tamamlamıştı ve icrayı habaset için fırsat kolluyordu. Nitekim bu fırsat, Akbaş cephaneliğinin Anadolu'ya geçirilmiş olması fırsatıyla İngilizler tarafından verildi. İngilizler, Bandırmaya iki yüz kişilik bir kuvvet ihraç ederek, Aznavur'un, içerilere kadar süzülmesine imkân verdiler... Millî kuvvetler bu cephede çok zayıftılar. Hâdisattan vaktiyle haberdar edilmemiştik. Benim, cephelerin tensik edilmesi ve bir ân evvel aralarında muntazam bir muhabere temini hususundaki ısrarımın ne kadar haklı olduğunu bu hâdisede de isbat etti...

Heyeti Temsiliyenin bu husustaki tamimi, İngilizlerin, Anzavur ve emsalinin tedbirlerini mevkii tatbiki koymasından sonra elimize gelmişti. Nitekim, Biga'daki mücadeleyi millî kuvvetlerimiz kaybettiler. Balıkesirdeki Kâzım Beyin (7) altmış birinci fırkası, Bigadaki hâdiselere müdahale edememiş, maalesef, Akbaş cephaneliğinden elde edilen külliyetli silâh ve cephane, Anzavur'un eline geçmiş, üstelik Hamdi Bey gibi kahraman bir zabitimiz de şehit olmuştu.

(7) Kâzım Özalp.

»Heyeti Temsiliye Anzavur Tehlikesini
Anlayamamıştır»

«— Düşman kuvvetlerinin cephemiz karşısına âtil kalmalarının sebebi, münhasıran bizim kuvvetimiz değildi. Nitekim düşman, Anzavur isyanının neticesini takiben ve ancak bu isyanın neticesiyle Ankarayı sukut ettirmek ve millî cepheyi yıkıma muvaffak olamayınca taarruz etti. Bu devr için, gerek Yunanlıların, gerek İngilizlerin ve gerekse Damat Ferit Paşa taraftarlarının bütün ümitlerini Cemiyeti Ahmediyeye bağladıkları anlaşılmaktadır.

Takat Balıkesirdeki kolordu, ne heyeti temsiliye, Ahmet Anzavur hâdisesini ve onun kendi ismine teşkil ettiği Cemiyeti Ahmediye teşkilâtı hafiyyesinin mânâ ve ehemmiyetini fehim ve idrâk edememişti. Bidayette eğer, hâdisenin ciddiyet ve tehlikesiyle mütenasip tedbirler alınmış olsaydı, Anzavur hâdisesi, bütün Bolu, Düzce, Hendek, Adapazarı, Biga, Bandırma; Manyas havalisini sarmaz; yekûnu binleri bulan kardeş kanının akmasına sebep olmazdı.

Heyeti Temsiliyenin olduğu kadar, On Dördüncü Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa ve Altmış Birinci Fırka Kumandanı Kâzım Bey, Anzavur hâdisesini ciddi telâkki etmemişlerdi. Yusuf İzzet Paşa, çok zayıf kadrolu olan taburları, asîlerin üzeri-

ne sevketmiş ve alaylar, mağlûp olmuşlar, hemen hemen bütün mevcutlarını ve malzemelerini kaybetmişlerdi. Altmış Birinci Fırka ise, ciddi bir muharebeyi kabul etmemiş, bu çekingenlik ve tereddüt ise Anzavuru şımartmıştı.

Ben hâdisenin teşkil ettiği tehlikenin farkında idim. Anzavur'un teşkil ettiği kuvvet, dört bini aşırıydı. Eğer bu kuvvet, ânî bir hareketle Adapazarında kaynaşan âsîlerle birleşecek olursa, çok kesif şekilde faaliyette bulundukları Bursay da dairei şumullerine alabilirler ve Yunan kuvvetlerinin önünde, daha tehlikeli bir hat teşkil ederlerdi. Bunun vaktiyle görülmemiş olduğu bir hakikattir. Hemen, On Dördüncü Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşaya müracaat ederek, Anzavur'un karşısına gönderilmesini istedim.

Bu müracaatımı iki defa teyit ettim. Fakat hiç bir müsbet, menfî cevap alamadım. Bu alâkasızlık-tan bedbin olmuştum ki, bir haber bütün cephe boyunda büyük bir telâş ve heyecan yarattı: İstanbul hükûmeti, Yunanlılar karşısında bulunan müdafaa hatlarımızı üç kilometre geri çekirmek için Müttefik makamlarından yeni bir ültimat almıştı!

İstanbul hükûmeti bu teklifi yerine getirecek kudrette değildi. Fakat onlar, memleketin işgal haricindeki kısmında bile Heyeti Temsiliyeye ve dolaşısıyla mücadele milliyeye karşı itimatsızlık ve alâkasızlık olduğunu isbat için Anzavur'u takviyeye

karar verdiler. İşte bu kararlar beraber, Millî Mücadele en buhranlı devresine giriyordu.»

Orduda Değişiklikler ve Huruc-u Ales-Sultan Fetvası

«— Bu sırada Mustafa Kenal Paşanın Garp Cephesi karargâhında, Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa ile görüşmeye geldiği ve orduda alınacak çok mühim tedbirleri müzakere ettiği şayi oldu.

Orduda cidden mühim kararlara ihtiyaç vardı. Kısa zaman sonra, Erkânı Harbiye Umumiye Riyasetine Miralat İsmet Beyin tayin edildiği ve Refet Paşa ile diğer bazı kumandanların bu tayinlere itiraz ettikleri rivayetleri dolıştı. Yaz ayları ilerlemekte olduğundan, yağmur mevsiminden önce düşmanın kat'î bir harekete geçeceğini tahmin ettiğimden, bazı hususlar hakkında görüşmek üzere, Garp Cephesi karargâhına gelmemi Ali Fuat Paşadan istizan ettim. Alduğum muvafakat cevabı üzerine Paşaya mülâkî oldum. Paşa, Erkânı Harbiye Umumiye riyasetine İsmet Beyin hangi şartlar içinde tayinini anlattı.

Paşaya asıl mühim tehlikenin Anzavur ve emsalinden gelebileceğini, Bigadan aldığım mevsuk bir habere göre, orada ayda 150 lira gibi bizde zabıtlara dahi verilmeyen bir aylıkla efrat topladıklarını, Padişahın yakında bir fetva ile Mücadelei Milliyeyi tekfir ve tel'in edeceğini anlattım. Ali Fuat

Paşa, bunların mevsukiyetini dinledikten sonra, bu malûmatı aynen Ankaraya şifre ile bildirdi ve bana dedi ki:

«— Ethem Bey... Anzavur'u ancak sen tenkil edebilirsin. Buna tamamiyle kaniim. Nizamî kuvvetlerin bu işi bugünkü

şartlar altında başarabilmeleri güçtür. Çünkü karşılarındakilerin harp usullerine vâkıf değildirler. Harp sanatında Gerilla denilen bu tarzı siz, çok iyi başarıyorsunuz. Bu vazife, ergeç size düşecektir. Hazır bulununuz.»

Ben cepheye henüz dönmüştüm ki, aldığım haberin doğruluğu tahakkuk etti: Padişah, Damat Ferit Paşayı yeniden Sadriâzam yapmış ve Huruc-u ales-Sultan fetvasını vermişti.

Artık, bilhassa bizim, yani millî kuvvetlerin vaziyeti çok güçleşmişti. Cahil halkın taassubu ve dinî hisleri tahrik ediliyordu. Artık bize, Millî Mücadeleyi yapan kuvvetler ola-

Ethem'in Millî Mücadeleye girmesini temin eden Hüseyin Rauf Bey (Orbay) Bahriye Nâzırıyken...

rak değil, Padişahın ve bilhassa Halifenin emirlerine riayet etmiyen kâfirler nazarıyla bakılıyordu. Kıtalarımız arasına bile menfî propaganda girmişti. Vaziyetin gittikçe vahimleştiğini Ali Fuat Paşaya bildirmeye mecbur kaldım. Paşadan şu kısa, fakat ferahlatıcı haberi aldım:

«— Şahsan oraya geleceğim.»

Anzavur İsyanı Bastırılmasaydı...

«— Millet Meclisinin açılma günü olan 23 Nisan 1920 de, Damat Ferit Paşanın İngilizlerle müştereken tertip ettiği anlaşılan dahilî isyanlar birden patlak verdi...

Cemiyeti Ahmediye, Heyeti Temsiliyenin tahmininden daha çok kuvvetli olduğunu fiilen isbat etti: Üzerine sevk edilen bütün kuvvetleri bozdu... Anzavur Ahmet, İstanbul'daki Millî Mücadeleye aleyhtar olan zabitlerle takviye edilmişti. Top ve ağır makineli kıtalarına mâlikti. Anzavur, eline geçen bütün esirleri öldürdüğü için kimse üzerine gitmeye cesaret edemiyordu.

Bu buhran devresinde idi ki Ali Fuat Paşadan, Salihli cephesini, nizâmî kuvvetlere bırakarak bütün kuvvetimle Balıkesir'e hareket etmemi bildiren bir talimat aldım. Paşa, kendisinin Bursaya hareket etmek mecburiyetinde bulunduğunu, oradaki ulema ile temas ederek, Huruc-u Ales-Sultan fetvasına mukabil, esaret altında olan bir makamın fetvasının

makbul ve muteber olmayacağını bütün memlekete bildiren mukabil fetva almak ümidinde bulunduğu nu bildiriyordu.

Bu sırada, Düzce ve Hendek'te de isyan patlamış, yedi bini aşan asîler, hapishaneleri basarak bütün mahkûmları serbest bırakmışlar, hükûmete hâkim olmuşlardı. Yirmi Dördüncü Fırka Kumandanı Mahmut Bey, daha isyan mintakasına giremeden asîler tarafından gafil avlanarak şehit edilmiş, fırka, ağır zayıyata uğramış ve dağılmıştı... Bu hâdise o kadar vahim idi ki, Ankara yolu düşmana açılmış bulunuyordu.

Eğer Anzavur isyanı bastırılmamış, hem de süratli bir şekilde tenkil edilmemiş olsaydı, İzmitte tahşit edilmiş bekliyen ve Süleyman Şefik Paşa Kumandasında olan Hilâfet ordusu, henüz tahrip edilmemiş olan demiryolundan istifade ederek süratli bir inişle Ankaraya sarkacaktı. Bütün gözler, Ahmet Anzavur kuvvetlerinin önündeki son manileri de aşarak, tamamen âsîler elinde olan Hendek, Düzce, Adapazarı, Bolu havalisiyle birleşmeye muvafak olup olmaması neticesine çevrilmişti.

Eğer Anzavur tedip edilmemiş olsaydı, Millî Mücadelenin yarıda kalması tehlikesi bütün fecaatiyle belirmişti... Çünkü Anzavur'u tamamlayacak kuvvetler fırsat bekliyordu...

Ankara'nın Tahliyesini İstiyenler Vardı...

«— Ben, bütün bu hâdiseleri tamamiyle bertaraf

ederek, Yozgat isyanını da tedi piçin Ankaraya davet edildiğim zaman, Anzavur isyanıyla muvazi ve onun bir safhası olan Hendek, Düzce, Adapazarı isyanı sırasında bir çok mebusların Ankarayı terketmeyi düşündüklerini ve bu ihtimali Mustafa Kemal Paşa ile müzakere ettiklerini öğrendim. Meclis Reisi, böyle bir zaruretin bahis mevzuu olmadığı, vaziyetin buhranlı olmasına rağmen düzeleceğinde şüphesi bulunmadığı cevabını vermişti.

Anzavur'u Büyük Millet Meclisinin teşekkür ve takdirini kazanacak kadar kısa bir zamanda mağlûp ettim... Millî Mücadelemiz için düşmandan büyük bir tehlike halini alan bu adam, ancak, yaralı olarak bir İngiliz sefinesiyle İstanbul'a kaçmaya mecbur kaldı.

Buradan, süratle Adapazar, Hendek, Düzce havalisine sarktım... Anzavur'un tenkili ve beklenilmiyen bir hezime uğraması, bu havalide derin bir tesir yapmıştı. Anzavur'un tenkili, Huruc-u Ales-Sultan fetvasına mukabil bir fetva vermek cesaretini teşci etti... Bursa uleması, nihayet bu fetvayı da verdiler.

Ben kuvvetlerimle Adapazarı — Düzce havalisine sarkarken, İstanbul'dan, İzmit'e mühim miktarda taze kuvvetler sevk edildi ve Süleyman Şefik Paşa Hilâfet Ordusunun karargâhını Adliye köyü önlerinde kurdu... Bu karargâhta, bir çok paşalar, erkânı-harpler vardı. Onlar, muhtelif mıntakalarda yekûnu on binleri aşan âslerin alacakları neticeleri, bekli-

yorlardı.

Bunları bildiğim için aynı süratle ve yardıma gönderildiği Meclis Riyasetinden bildirilen nizamî kuvvetleri beklemeden taarruza geçtim. Asîler, ilk anlarda şiddetli bir mukavemet gösterdiler. Fakat süratli neticeler almakta pişmiş olan kuvvetlerime mukavemet edemediler. Münhezim olarak dağıldılar. Tekrar toplanmalarına fırsat vermeden takibe başladım. Bolu havalisinde tahaşşüt etmiş olan Hilâfet Ordusu ile çarpışmalarımız şiddetli ve devamlı oldu. Nihayet onları da karargâhlarını olduğu gibi esir alarak imhaya muvaffak olduk. Bütün memleket bayram havasını yaşıyordu. Nihayet karşımızda, hakikî müstevlî ile karşı karşıya kalıyorduk. Bu bizim için, gayei hayaldi.

Burada, memleketten ayrıldıktan sonra hakımda ileri sürülen bir iddiaya cevap vermek isterim. Bana, zulüm ve tethiş isnat edilmiştir. Ben, ancak, üzerinde zabıt üniforması olduğu halde, bu memleketin ve milletin ekmeğini yediği, ona ihane-te değil, sadakatle hizmete yemin ettiği halde bu namus borcunu ifa etmeyenlere hain muamelesi yaptım. Bundan dolayı ne o gün, ne bugün asla azabı vicdanî çekmiyorum. Bilmeden vukua gelmiş hatalar için de, Cenabı Haktan affımı niyaz ediyorum.

«Damat Ferit Paşayı Öldürmek

Kararımdıym»

«— Bir çoklarının zannına ve tahminine rağmen

ben, dökülen bu kardeş kanından çok mustarip ve dertliydim..

Buna da sebep olanların başında Damet Ferit Paşayı ve yanındaki üç beş adamını görüyordum. Dramalı Rıza Bey merhumun teşebbüsü hüsnü suretle neticelenmiş olsaydı, bu beliiye ortada kalmıyacaktı. Fakat ne yazık ki, bu cesur insan ele geçmiş, bir ihanete kurban gitmiş, yakalanmış ve asılmıştı.

Bu sefer işe kendim teşebbüs edecektim. Bu fikrimi açtığım ve kendilerini çok mahremim saydığım iki kişi —ki, bunların birisi ağabeylerimden birisidir— bana daha evvel, Padişaha, bizzat Damat Ferit Paşaya ve onları himaye eden İngilizlere müracaat ederek hakikatleribildirmemi tavsiye ettiler. Bidayette bu fikri hiç yadırgamadım. Böyle bir müracaat yapabilmekte de kendimi haklı ve kudretli

Ethem'in Milli Mücadeledeki faaliyeti sırasında, ilk hizmet devresini en müsbet tecellilerle idare etmiş olan Ali Fuat Paşa (Cebesoy) Yirminci Kordü Kumandanı olarak Ankara'ya ilk geldiği günlerde...

buluyordum. Teşebbüsümü, mücadeleye ilk gününden beri karışmış bir insan olarak ve bu sıfatla yapıyordum. Eğer teşebbüsüm en kısa zamanda hüsnü suretle neticelenmemiş olsaydı, Damat Ferit Paşayı tereddütsüz öldürecektim. İstanbul'da tanınmadan bir müddet gizlenebilmek imkânlarına maliktim. Ondan sonra Sadriâzama nasıl olsa bir ân yaklaşabilirdim.

Belki, o ânlardaki hâdisatın hissî tesiriyle verdiğim bu kararı tatbik mevkiine koydum ve birisi Padişaha ikincisi bizzat Damat Ferit Paşaya, üçüncüsü de İngiliz fevkalâde Komiserliğine verilmek üzere hazırladığım üç mektubu, Adapazarındaki İngiliz siyasi mümessiline tevdi ettim.

Bu mektuplardan birincisi, yani, Padişaha ait olanı, memleketin bugüne kadar başına gelenlerden liyakatsiz hükûmetlerin mes'ul olduğunu hatırlatıyor, Damat Ferit Paşanın halkın asla itimadını haiz olmadığı, İngilizlerin körü körüne esiri bulunduğu, vatan hainleriyle ve düşmanla teşriki mesaf yaptığı, kardeş kanı dökmeye sebep olduğu, eğer onun yerine vatanperver, hamiyetli, itimadı millîyi haiz tecrübeli ve istiklâlimizi temine sâî şahsiyetler getirildiği takdirde, Anadolu'da başlayan kıyamın payitahtı en kısa zamanda halâs edeceğini arz ediyordu. Ne fikrin, ne de mektubun tarzı tahririn bidayette benim olmadığını burada kaydedirim. Böyle bir teşebbüsün faydalı olacağını bana telkin edenler, her

üç mektubun müsveddesini de hazırlamışlardı. Ben de, bu şekildeki mektupların yazılış tarzını bilmediğim için onları kabul etmiştim.

Fakat, Damat Feride yazılan mektuba bazı ilâvelerde bulundum ve ifadeleri şiddetlendirdim. Bu adama, hürmet ve itibar ifadelerinin kullanılmasının aleyhindeydim. Bu fikrimi Reşit Bey (8) kabul etmedi: «— Ne de olsa sadrîâzamdır. Padişahın damadıdır. Padişahın itimat ve iltifatına mazhar bir vezire hürmetkâr lisan kullanmak lâzımdır, mütalâasında bulundu. Kat'iyen bu fikirde olmadığım için kanaatimde ısrar ettim ve mektupta, sert bir lisanla: «Makamı sadareti derhal terketmediği ve siyasi hayata ebediyyen veda etmediği takdirde, hayata vedâ edeceğini ve bu vedanın huzuru millette ibreti âlem olarak tecelli edeceğini» kaydettim.

İngilterenin İstanbuldaki salâhiyettar makamına tevdi edilmek üzere Adapazarındaki mümessillerine verdiğim üçüncü mektup ise onları ikaz ma-

(8) Burada, mektup yazma fikirlerinin Ethem'e ağabeyi Reşit Bey tarafından telkin edildiği anlaşılmaktadır. Yine ifadeden anlaşılacağı üzere, mektubun müsveddeleri Reşit Bey tarafından —veya onunla birlikte diğerleri tarafından— hazırlanmıştır. Basit gibi görünen hâdise, Ethem'in o ândan, yani muvaffakiyete erişmesinden itibaren kardeşlerinin hususi maksatlarına âlet edilmek istenildiği iddiasının doğruluğunu ortaya koymaktadır.

hiyetindeydi. Damat Ferit Paşanın Türk milletini asla temsil etmediğini edemiyeceğini, kendisinin sakım bir siyasetin mümessili olduğu, bu tarzı siyaseti ile sebepsiz yere kan dökülmesine sebebiyet verdiğini anlatıyor, Türk milletinin istiklâli kat'isi için son damlasına kadar kanını dökmeye ahdettiğini, eğer İstanbulda halkın itimat ve muhabbetini haiz, dü-rüst bir hükûmet teşkili mümkün olursa, Anadolu-daki mukavemetin hüsnü suretle halledilebileceğini kaydediyordum.

Ali Fuat Paşa, Mektupları Geri Aldırıyor

«— O gün, cephedeki tedip hareketiyle yakından alâkadar olan ve harekâtı idare eden Ali Fuat Paşa, Adapazarına muvasalat etmişti. Kendisini ziyarete gittim. Beni, güler yüzle karşıladı. Tebrik etti. O kadar muhâbbet izhar etti, öptü... Yanına oturttu:

«— Ethem Bey... Memlekete büyük ve şerefli hizmetler ifa ettiniz. Anzavur hâdisesi, sizin tahmin ettiğinizden de mühimdi. Bu şakiyi tepelemekle bizlere rahat bir nefes aldırınız. Ben, sizin bu işi başarabileceğinize kaaniydim. Sizi tebrik ederim» dedi... Bana karşı daima teveccüh ve itimat göstermiş olan Paşanın bu hissiyatından çok sevinmiştim. Harekât hakkında izahat verdim ve, teşebbüsümün doğru ve hayırlı olduğuna da tamamen kaani olarak, İngiliz mümessiline tevdi ettirdiğim mektuplar hâdisesini kendisine anlattım. Ali Fuat Paşa, ben iza-

hat verdikçe, gehresinden teessür ve hattâ asabiye duyduğunu izhar ediyordu. Bidayette beni sükûnetle dinlerken, bilhassa, üçüncü mektup da, yani İngilizlere hitaben, itimadî millîyi haiz bir hükûmetin re'sikâra geçerse, Anadolu'daki mücadelenin hüsnü suretle neticepezîr olacağını ifade eden mektuba, fena halde canı sıkıldı. Yüzü kızardı ve gözlerinde derin bir infi'alin izleri ile:

«— Vah vah... Çok fena, çok fena yaptınız Efendim hem Bey... Size hiç yakıştıramadığım bir hâdis bu... Askerlerin siyaset yapması kadar mühlik bir iş yoktur. Şimdi ne olacak?» dedi.

Cidden şaşırmıştım.. Hem şaşırmıştım, hem de çok üzül müştüm. Ali Fuat Paşaya, cidden büyük hürmetim vardı. Onun, mücadeleye ilk giren ve fiilen hâdisatı menfaatı millîye için istikametlendiren Kumandan olduğunu biliyordum. Mütevazı, alçak gönüllü, cesur bir kumandandı. Yüzünden teessürü okunuyordu. Şaşkınlığım o derecede idi ki, kendisinden takdir beklerken maruz kaldığım bu hal, beni çok sarsmıştı. Bende ki teessürden Paşa, bu hareketi samimiyetle yaptığımı anlamıştı. Dedim ki:

«— Paşam... Ben iyi bir teşebbüs yaptığımı kaani olarak bu mektuplara imza koydum. Onlardan zarar gelebileceğini hiç hatırıma getirmemişim.»

Ali Fuat Paşa başını teessürle salladı:

«— Hem nasıl zarar... Düşmanlarımızı, en kuvvetli olduklarını zannettikleri şu sırada, tepeledik.

Büyük Millet Meclisi hükûmetinin bu neticeye istinat ederek haklı taleplerini tekrarlayacağı şu sırada, sizin ve hattâ benim, siyaseten gayri mes'ul insanlar olarak şuraya buraya müracaat etmemiz doğru mudur? Bu düşmanlarımıza, karşılarında teşkilâtlı bir hükûmet değil, müteferrik kıtaat kumandanlarının şahsî arzuları olduğu kanaatını verir. Vah vah... Ethem Bey... Aldığımız bütün neticeleri tehlikeye düşüren bir çocukluk, bir hata yapmışsınız... Acaba mektuplar gitti mi?»

Paşaya, mektupları İngiliz mümessiline ancak iki saat evvel verdiğimi söyledim. Ümitte dedi ki:

«— Bu mektupları görmek isterim... Muhakkak görmeliyim. Ne yapıp yapıp, onları bana getireceksin...»

Ben de, düşüncesizce hareket ettiğime kaani olmaya başlamıştım. Bu işler, cidden benim işim değildi... Hemen Paşanın yanından ayrıldım ve derhal, İngiliz mümessilini aratmaya başladım. Mümessil, bir yaylı araba ile ve yanında, ikisi Hintli olarak altı muhafızla birlikte, İzmir'e doğru yola çıkmak üzereydi. Belki başkasına vermez diye, yanıma bir manga alarak bizzat gittim ve kendisinden mektupları istedim. Halinden vermek istemediği anlaşıyordu. Fakat vaziyetten icap ederse onları zorla alabileceğimi hissetmiş olacak ki, isteksiz bir tavurla üç mektubu da iade etti. Hemen Paşanın yanına döndüm... Paşa, bir aşağı, bir yukarı heyecanla ge-

ziniyordu. Elimde mektupları gördüğü zaman derin bir nefes aldı:

«— Ver bakayım, Ethem Bey...» dedi.

Evvellâ padişaha ait olanını okudu. Sonra diğer ikisini okudu...

Bunları yırtalım mı Ethem Bey?»

«— Mektupları «Umum Kuvayı Milliye tedip ve takip kumandanı» olarak imzalamıştım. Ali Fuat Paşa, üç mektuba da tekrar tekrar göz gezdirdi. Sonra, ânî bir kararla dedi ki:

«— Bunları yırtalım mı Ethem Bey?»

Tereddütsüz: «— Evet...» cevabını verdim. Paşanın halinden bana bir şeyler sormak istediği anlaşıyordu. Fakat, ne düşünmüş olmalı ki sormadı. O da, mektupların yazılması fikrinin ilk olarak ben-den gelmediğini ve tarzı tahririn benim olamayacağı-nı anlamıştı. Sadece şunları söyledi:

«— Bu işleri münhasıran hükûmete bırakmalıyız. Biz, düşmanı tepelemekle mükellefiz. Gerisi onlara aittir. Eğer onların işine müdahale edersek, zararlerimizden memleket fayda yerine zarar görmüş olur...»

Ben de aynı fikirdeydim. Bu kanaatımı söyledim zaman çok memnun oldu. Bana yine iltifat etti ve dedi ki:

«— Şimdi bizim yapacağımız, Düzce ve Hendek'i derhal kurtarmaktır. Refet Beyin, Bolu üzerinden harekâta başlamış olması lâzımdı. Henüz bu husus-

ta müsbet bir haber alamadım. Bence, asîlerin perişanlığından istifade ederek bu çıbanı kökünden kurutma lâzımdır.»

Ve, harita üzerinde bana, vaziyeti izah ederek lüzumlu kararları aldık. Hiç tereddüt etmeden, müfrezelerimin başında, Hendek üzerine yürüdüm. Kasabanın önlerinde oldukça şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Asîlerin arasında, İstanbul'dan kuvayı inzibatiyenin sevkettiği yerli Rumlara da rasthyorduk. Bu hainler, isyanın genişlemesi için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Hendek'i kısa zamanda işgal ettim... Ali Fuat Paşa, Adapazarında harekâtı bizzat idare ediyordu.

Hendek'in istirdadı, asıl büyük kuvvetlerle Düzce'de toplanmış olan âsîlerin mâneviyatını kırmıştı. Telgraf başında, hata ve gaflet ettiklerini, teslim olacaklarını, fakat kuvvetlerimizin katiyyen Hendek hududunu aşmamalarını istiyorlardı. Keyfiyeti Ali Fuat Paşadan istimzaç ettim.

«— Dakika fevtetmeden ileri...» cevabı geldi. Düzcede âsîler tarafından esir edilen üç mebus, iki doktor, bir kaç baytar vardı. Bunların hayatını garanti etmek üzere tedbirler aldım ve asîlerin reisleriyle telgraf başında muhabereyi devam ettirirken, süratli bir yürüyüşle kasabayı iki cenahtan kuşatarak ânî baskınla zaptettim... Düzcenin sukutu, Bolu'yu sağ cenahından açık bırakıyordu... Vaktin çok geç olmasına rağmen, cebri yürüyüşle şehri üç

esaslı noktasından kuşattım. İzmit'teki Kuvayi İnzi-batiye kuvvetleriyle muhaberesi kesilen şehir gare-siz teslim oldu. Ali Fuat Paşanın yardımı geleceğini söylemiş olduğu Refet Bey kuvvetlerinden henüz ha-ber yoktu...

Yedi gün içinde vaziyet değişmiş, en tehlikeli ve mücadelei milliyeyi felce uğratabilecek tehlikeler bertaraf edilmmişti. Ele geçen vesikalardan, bu hare-kâtın Damat Ferit, Yunanlılar ve İngilizler tarafın-dan müştereken hazırlandığı anlaşıyordu.

Asîlerin ele başlarının muhakemeleri derhal yapılıyor, cürümleri malûm ve müseccel olanlar hakkında vakit geçirmileden hükümler veriliyordu. Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu isyanlarında idam edilenlerin sayısı doksanı bulmuştu... Vakanın teh-like ve azametine göre bu tedip, lâşey mesabesin-deydi.

«Ümmid-i halâs ve Kahraman-ı millet...»

Adapazarı, Düzce, Bolu ve Hendek isyanlarının bastırılmasına Ankara'nın ve betahsis bizzat Büyük Millet Meclisinin verdiği ehemmiyeti, Meclisin itti-faklarla ve alkışlarla kabul ettiği teşekkür telgrafı-na munzam olarak, mebusanı kiramdan aldığım sa-yısız tebrikler isbat ediyordu. Bunların çoğunda nâ-çiz şahsım için, ümid-i halâs ve kahreman-ı millet tâbirleri kullanılıyordu...

Bu cephedeki harekâta bitmiş nazarıyla bakıla-bilirdi. İzmir cephesinden de endişeli haberler geli-

yordu.

Bu sırada Ali Fuat Paşadan, elde edilen neta-yici tebrik eden ve «— İsyân sahasının ussattan ta-mamen tathir edilmiş olmasından dolayı, cephei as-liyeme avdetimin muvafık olacağını bildiren» bir telgraf aldım. Paşanın, bir müddet Eskişehirde is-tirahat ve kıtalarımın levazım ve malzeme eksikle-rini tamamlamak hususundaki tavsiyelerini yerine getirmek üzere Eskişehire hareket ettim.

Aslerin arasında işgal edilerek hizmet etmiş olanlar kısım kısım müfrezelerimize iltihak ediyor-lardı... Bu suretle, hem kayıplarımızı telâfi etmiş-tik, hem de efrat ve malzeme itibariyle kuvvetlen-miştik.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, elde edilen müsbet neticeleri, bir umumî tamim ile bütün memlekete ve cihana bildirmişti. Bu safhadan sonra, kıtalarım için «kuvay-ı seyyare» ve «kuvay-ı milliyeye», «kuvay-ı tedibiyye» ve «milis kuvvetleri» tâbirleri kullanılıyordu.

İstanbuldaki sansöre rağmen, gazeteler, kuvayı milliyenin «kuvayı muhtelifeye karşı zaferlerinden» bahsediyorlardı. Huruc-u ales-Sultan fetvası dolayı-sıyla, asîler hakkında ancak «Halife Ordusu» tâbi-rini kullanabilen İstanbul gazeteleri içinde, harekâ-tı milliyeye taraftar olanların istimal ettikleri «ku-vay-ı muhtelifeye» tâbiri içinde, Anzavur taraftarları, asîler, halife ordusu, yerli menfi ânâsır, hattâ Yu-

nan kuvvetleri vardı. Gazeteler «— Nizamî kuvvelerin müdahalesine lüzum kalmadan, kuvayı milliyeye ve milis efradının hamaset dolu ve kahramanca mücadelesi neticesinde kahrû tedmir edilen eşirrà'nın, Anadolunun sinesinde tenkil» edildiğini ilân ediyorlardı. Bu devrede artık isimlerimizden de bahsedilmeye başlanılmıştı.

«— İsmet Bey, Reşit Beyi davet ediyor..»

Burada, biraz geriye ircaı nazar ederek, 23 Nisan 1920 de Ankarada faaliyete geçen ve mukadderatı vatana vaziül'yed olan Birinci Büyük Millet Meclisi, kendi âzası arasından muhtelif vekâletlere intihaplar yaptı. Bu meyanda, Miralay İsmet Bey de, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi oldu...

Bu tayinin Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa ve Refet Bey tarafından tasvip edilmediğini işitmiştim. Ben İsmet Beyi tanıımıyordum. Kendisinin, ancak İstanbul'un işgalinden sonra mücadeleyi milliyeye iştirak ettiği biliniyordu.

Bir gün ağabeyim Reşit Bey, karargâhıma gelmişti. Tevfik Bey de yanımdaydı. Söz, Ankaradaki hâdiselere intikal etmişti. Reşit Bey, İsmet Beyin Erkânı Harbiyeyi Umumiye riyasetine tayininin Meclisteki telâkki tarzlarına dair izahat verdi. Bu tayinin daha tecrübeli ve kıdemli kumandanlar arasında uyandırdığı hoşnutsuzluğu anlattı. Reşit Bey dedi ki:

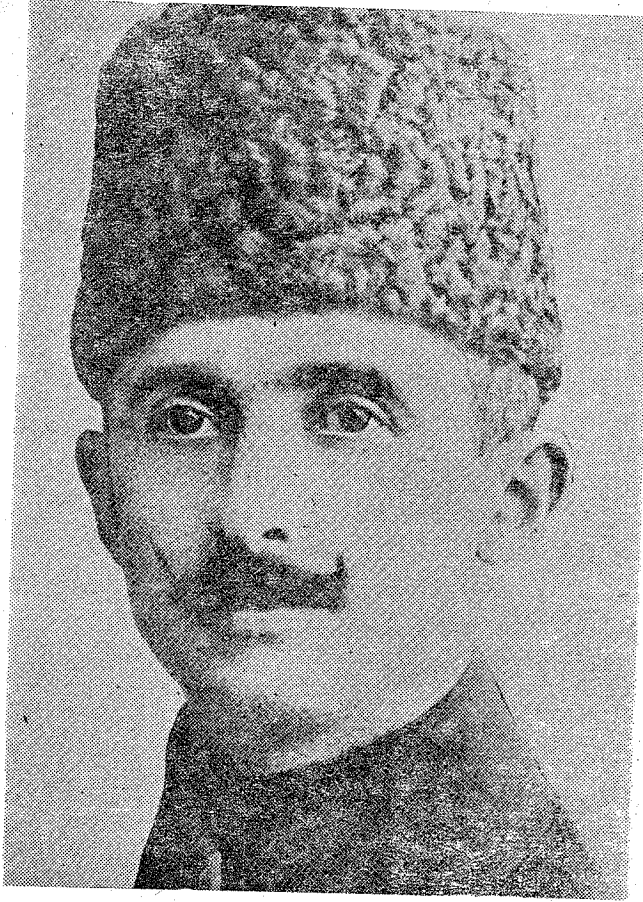
«— İsmet Bey, Erkânı Harbiyei Umumiye Ri-

yasetine tayininden bir kaç gün sonra, beni davet etti. Gittim. Kendisiyle Edirnedan tanıştıyordum. Uzun uzun konuştuk. Bana, kuvayı seyyarenin istikbai hakkındaki fikirlerimi sordu. Senin hakkındaki izahat aldı. Önündeki bir kâğıda not alıyordu. Suallerini daha evvel tanzim ettiği anlaşılıyordu. Benim izahatımı dikkatle dinledi. En sonra dedi ki:

«— Reşit Bey... Kuvayı Seyyare memlekete muhakkak ki büyük hizmetler ifa etmiştir. Bunda hiç şüphe yoktur. Bundan sonra da kendisine düşen hayatı, mühim vazifeler vardır. Fakat siz de ve Tevfik Bey de, Ethem Bey de, ordunun zaptı raptının ve tek kumandaya bağlanmasının nasıl bir zaruret olduğunu takdir edersiniz. Çünkü karşımızda teşkilâtlı, mükemmel bir ordu vardır... Hasmımızı düşünmeye ve onun kudretini hesap etmeye mecburuz. Binaenaleyh, bizde de bu teşkilât devri gelmiş, hattâ geçmiştir kanaatindeyim.»

Reşit Beyin, İsmet Beyin bu fikir ve kararlarından müteessir olduğu anlaşılıyordu. Erkânı Harbiyei Umumiye Reisinin teşebbüslerinde, müfrezelerimizin istikbali için endişe verici neticeler seziniyordu. Bn, asla bu fikirde olmadığımı söyledim:

«— Ben, dedim, Ali Fuat Paşaya müteaddit defalar, kuvvetlerin tanzim ve tensiki hakkındaki fikirlerimi arzettim. Ordunun bir kumandaya raptı düşüncesi tamamen doğrudur. Fakat görüliyor ki, kuvayı seyyarenin yaptığı ve başardığı işleri, mü-

İsmet Paşa... Erkân Harbiyei Umumiye
Reisi Miralat İsmet Bey

adelenin mahiyeti dolayısıyla nizamî kuvvetler baramıyor... Anzavur hâdisesi, sen isyanların tedi-i, bu hakikatin en güzel isbatları değil midir?»

Benim bu mütalâam, Reşit Beyi tatmin etmedi. Hissî ve şahsî bazı mütalâalar ileri sürdü.

«İsmet Beyin bir tamimi üzerine...»

«— Bu hâdiseyi unutmuştum. Reşit Bey de Anaraya dönmüştü.

Yunan kuvvetlerine aldatılarak veya bir hissî hâdiseye kapılarak katılmak gafletini göstermiş olanlara, asilere iltihak edenlerin safımıza geçmele-i için şöyle bir tedbir bulmuştum: Silâhıyla beraber ve karşılaştığımız ilk yerde, kurşun atmadan ve mücadeleye girişmeden bize iltihak edenleri affediyorduk. O günler içinde çok tabîî görülmesi lâzım gelen bu müsamahalı tedbirin büyük faydalarını görmüştük. Bir çok yerlerde asiler ve düşmanlarımız, bizden adet itibariyle çoktu, malzeme ve vasıta itibariyle kat kat üstündü. Şahsen benim bulduğum bu tedbir, kısa zamanda müsbet neticelerini vermeye başladı. Bir çok muntakalardan asiler arasına aldatılarak katılmış olanlarla, vatanî hisleri harekete gelenler, bizim safımıza iltihak etmeye başlamışlardı. Böylelikle kuvvetlerimiz gün geçtikçe artıyor, buna mukabil karşı taraf zayıflıyordu. Tedbirin neticelerinin müsbet tecelliyatını müşahade edince, üzerinde daha çok itina ile durmaya başladım.

Bu sırada, İsmet Beyin bütün orduya yaptığı bir tamime muttali oldum. Hemen şunu arz edeyim: Ali Fuat Paşa, Yirminci Kolordu Kumandanı, daha sonra Garp Cephesi Kumandanı olarak yaptığı bütün tamim ve verdiği bütün emillerde, beni haberdar eder ve bana da tebligat yaptırırdı. İsmet Bey, Erkânı Harbiye Umumiye Reisi ve daha sonra Garp Cephesi Kumandanı olduğu zaman, daim bahsettiği vahdetin temel ve ilk şartı olan bu usulü kaldırdı... Bizi, ordudan ayrı, başka ve ârizî sayarak, merkezin hiç bir kararından haberdar etmedi. Nitekim yukarıda bahsettiğim tamimini de bilvasıta öğrendim.

İsmet Bey bu tamiminde: «— Her ne sebeple olursa olsun cephemize iltihak eden ussat safındaki kimselerin, vaziyetleri ve hizmetleri için en büyük askerî makamın kararının istihsal edilmesini ve bunların kat'iyyen kuvayı seyyareye verilmemesini ilticalar kuvayı seyyare mıntakasında vukua gelirse de aynı şeklin ve kararın tatbikini» istiyordu. Bir kere bu emir, hakikatte kaabili tatbik değildi: Çünkü, tedip ve tenkil harekâtını yapan, kuvayı seyyare idi... Kuvayı seyyarenin mücadele mıntakasında ve yine kuvayı seyyarenin aldığı tedbirlerle vaki ilticaların, orada gayrı mevcut nizâmî kuvvetlere teslimi nasıl mümkün olabilirdi?

İsmet Beyin bu tamimiyle başlayan diğer emirlerinin bir çoğunda, bu tatbik edilememek vasfı mut-

aktı. Buna rağmen kendisi, bizi, «Ordudan başka bir kuvvet» olarak görmekte ısrar edeceğini, daha ilk gününden itibaren inat ve ısrarla benimsemiş olduğunu anlatmak istiyordu. Bu kanaat beni, hissi olarak çok müteessir etti. Ordunun, bir ve bütünlük, bütün emirleri muhakkak kaabili infaz âlî kuvvetinde mevkiine bağlanmasını ilk defa ihtiyaç olarak hisseden bendim. Bu kanaatımı kendisine her vesile ile arz ettiğime de Ali Fuat Paşa Hazretleri şahittirler. Nitekim kendisinden aldığım emirleri de, nasıl cansiperâne ifa ettiğime tarih, vekayi ve bizat kendisi yine şahadet eder... Fakat İsmet Beyin, kuvayı seyyareyi bu şekilde «başka ve ayrı bir hareket» olarak daha ilk günden itibaren telâkki etmesi sebebi neydi?

«Bu suale şimdi cevap verebilirim...»

Bu suale o günler içinde cevap vermek mümkün değildi... Bu suale ancak, asla lâıyk olmadığım feci ve acı bir neticenin hüznü ve matemi içinde, şu hâtıraları karaladığım sırada cevap verebilirim.

Hakikat şuydu: Gerek İsmet Paşa, gerek onun gibi düşünenler, millî mücadele cephesine iltihak ettikleri zaman, ortada, kurulmuş bir mücadele safı bulmuşlardır. Mücadeleyi yapanlar arasında —Türk İstiklâl hareketinin mübaccel simaları olan Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalar gibi— bir kaç kumandan hariç, diğerlerinin himmet ve ima-

nı yoktu. Biz çok zaman, ancak şekli mevcudiyette kalmış olan ordu birliklerinin muhalefetiyle karıştık. Zaman oldu ki, milletin istiklâli için, yine milletin malı olan silâh depolarını, gizli yollarla açarak, hattâ zaman zaman cebir kullanarka ele edebildik. Türk istiklâl hareketi, bir «Ordu hareketi» olarak değil, bir «Halk hareketi» olarak başlamıştı. Bunu, ordunun millettten ayrılmaz bir varlık olduğunu idrak eden ve ordu ilk ânlarda bu mücadeleye katılmamışsa, yine ayrılmaması meşrut nizam disiplini hissi sebebi olduğunu kabul etmek haksızna lığını gösteren bazı kumandanlar çok tabii gördüler. tervic ettiler, hattâ takdir ettiler. Fakat İsmet Paşa gibi düşünenler, bu neticelere karşı kin duydular. Kendilerinin geç kalmış olmalarının neticelerini, kendi tereddüt ve hesablıklarında aramadılar da, vatanın en mühlik ânında istilâdan kurtaran kuvvetlere vatanın mümessillerine düşman kesildiler.

Türk istiklâl harbi tarihi için olduğu kadar, hakikatler ve ilk himmetler için elim haksızlıklarla neticelenmiş daha sonraki vekayinin ruhi ve esas sebebi budur. Ben, bu hadisatın asıl kurbanı olarak, o gün bu günkü gibi düşünseydim, Allah huzurunda da tekrar ederim ve Allahı iştâh ederek demekteyim ki neticelerin maddî, mânevî mes'uliyetini böyle düşünenlere terkederek, derhal sahneden çekilir ve bana verecekleri bir nefer hizmetini kabule âmâde olduğumu bildirirdim. Ben, ne mal, ne mülk, ne servet, ne

şöhret, ne makam, hiç bir şey düşünmedim. Vatan-cüdâ olduktan sonra çektiklerim de bunun canlı şahidi değil midir?.. Fakat görülüyor ki, ne kadar mâ-hirâne tedbirlerle olursa olsun, hakikatleri ihfâ etmek mümkün değildir. Benim ne tecrübem, ne ahlâkim., bidayette, bu gidişin beni sürüklediği âkibeti tesbite müsait değildi. Ben samimî ve sadece vatanının istiklâlini düşünen bir halk çocuğuydum. Karşındaki uzun vâdeli plânlarla, maalesef ağabeylerimin hissî ve fevrî hareketleri, hattâ kısmen ihtiras ve hataları elele verince, bütün mes'uliyeti şahsan üzerine yükliyerek ortaya bir «Hain Ethem» çıkardı.. Aynı Ethem'e, kısa zaman önce «münci-i millet ve kahreman-ı vatan» deniliyordu. Ben, şüphesiz münci-i millet değildim. Fakat «hain Ethem» asla değilim ve değilim... Bunu isbat için sadede dönüyorum...»

«Ali Fuat Paşa, benim tedib harekâtına

iştirâkimi istemiyordu»

«— Ortadaki sebeplerin mahiyeti hakkındaki fikir ve kanaatlarımı bilmiyorum: Fakat, Ali Fuat Paşanın, benim tedip harekâtını İsmet Beyin Erkânî Harbiye Umumiye Riyasetinden sonra istemediğini söyleyebilirim.

Kendisi, Adapazarı — Bolu, Hendek — Düzce havalisi isyanlarını fiilen bastıran kuvvet olduğumu biliyordu. Bunu, harekâtı bizzat kendisi idare ve tan-

zim eden kumandan olarak tesbit ve müşahade etmiş, isyanın bastırılmasını müteakip, Adapazarındaki karargâhta beni tebrik etmiş ve kanaatını açıkça ifade etmek civanmertliğini de göstermişti.

Ali Fuat Paşanın, isyan sahalarını tedip için nizâmî kuvvetlerden fazla, milis kuvvetlerine ihtiyaç olduğu kanaatı da biliniyordu. Paşanın bu kanaatını hâdiseler de teyit etmişti. Ali Fuat Paşa, beni tebrik ettikten sonra, şimdi anlıyorum ki istikbalin hâdisatını ve kaçınılmaz neticelerini idrâk edebilmenin vicdanî hissile, beni, tedip sahasından uzaklaştırmak istedi... Evet, bu fikrini de, zımnî olarak ifade etti.

Nitekim, isyan mintakasındaki ilticalarla daha da kuvvetleşmiş, efrat ve malzeme kudreti artmış olan kıtalarımı alarak, bir müddet Eskişehirde dinlenmemizi ve badehu, İzmir cephesine hareketimizi muvafık bulduğunu söyledi. Ben de tamamen aynı fikirdeydim. Bir farkla: Ali Fuat Paşa bana, tedip sahasını başka kuvvetlere terketmemi tavsiye ederken, Ankarada belirmeye başlayan hislerin ve arzuların elbet farkındaydı... Ben ise değildim ve Paşanın tavsiyesini, gerçek düşman Yunan ordusunu ilerlemekten alıkoyabilmiş bir kuvvetin, yine vazife başında olması vatan endişelerinden ve münhasıran bu zaviyeden mütalâa ediyordum. Ali Fuat Paşanın, benim tecrübesizlik, bilgisizlik ve bilhassa gizli maksatlar beslemekten mütevellit kusurlarının dışında, hiç bir menfi ve harîs emel sahibi olmadığını bil-

diğine kaniim. Beni, vatan topraklarından kovan hâdisatın tertibi sırasında, Ali Fuat Paşa, Moskova sefiri olarak vatan dışında bulunuyordu. Zannediyorum ki, bu da, verilmiş kararların icabı ve bir safhasıdır...

«Yozgat isyanı, Ankarayı tehdide başlayınca, yine vazife başına çağırıldım»

Anadoluda yer yer isyanların çıkması, İngilizlerin, Damat Ferit Paşa ve Padişahla mutabık kalarak, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarının da vazife aldığı geniş, paraya ve maddî imkânlarla, dinî propagandaya dayanan fesat hareketiydi. Bu sebeple birisi bittiği zaman diğeri başlıyordu...

Nitekim, çok tehlikeli ve Yunan ordusundan daha mühlik bir hâl arzeden Anzavur isyanı, daha sonra Bolu, Adapazarı, Düzce, Hendek ayaklanmaları bastırılınca, yine aynı tertiplerle ve bu sefer bizzat Ankaranın işgalini hedef tutan ve umumiyetle Yozgat isyanı adı verilen ayaklanma başladı...

Bu isyan, mahiyet itibariyle hepsinden büyüktü.. Fakat derhal ve sarahatle kaydetmek isterim ki, mâhirâne tertiplenmiş. İstanbul'a gönderilen hususî adamlar vasıtasıyla tahrik edilmiş, hattâ Adapazar havalisi ayaklanmasından evvel ihzr edilmiş olan bu isyan hareketi, burnunun dibinde cereyan etmiş olmasına rağmen, Ankaraca haber alınamamıştı. Bu, müsamaha kabul etmeyen bir gafletti ve az kalsın devletin başını yiyordu. Ben, Yozgat isyanını tenkil-

den sonra elime geçen evrakı bizzat Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine vermiştim. Buniar içinde, taş basmasında teksir edilmiş, Zeynelâbidin Efendinin, bütün Hürriyet ve İtilâf mensuplarına hitaben yazmış beyannameleri vardı. Sayısı yüzleri bulan bu beyannamelere bakan Mustafa Kemal Paşa, esefle başını salaamış:

«— Görüyor musunuz Ethem Bey?.. Yüzlercesini köylere kadar dağıtmışlar da, bir tanesi elimize gecememiş. Nasıl bir gaflet içindeyiz...» demişti.

Ankara, nasıl isyan hazırlıklarını vaktiyle haber alamadıysa, tedip hrrekâtını da vaktiyle başaramadı... Ayaklanmanın, bütün Yozgat havalisinde birden patlak vermesi, kısa zaman sonra Zile ve Erbaşlamıştı. Asîler Zileyi ele geçirince, Rmasyada da anda ortaya koydu... Mecliste bile büyük bir telâş bşlamıştı. Asîler Zileyi ele geçirince, Amasyada da evvelce hazırlanmış olan menfi unsurlar isyan bayrağını çekmişler, cenupta Boğazlıyanı alan kuvvetler birleşmişler, bütün havaliye hâkim oluvermişlerdi... Üzerlerine gönderilen bütün kuvvetleri mağlûp ve esir eden âsiler de, top, ağır makineli tüfekler, bol miktarda cephane, bilhassa bizdekilerden çok fazla süvari vardı.

Hükûmet, eldeki bütün kuvvetleri hattâ Yunanların bir taarruz hazırlığı içinde bulunmasına rağmen, mümkün olan süratle çekmiş, isyan mıntakasına sevketmişti. Maalesef âsilerin üzerlerine sevke-

dilen bütün kuvvetleri mağlûp ettiği anlaşıyordu. Ali Fuat Paşanın emriyle teşkil edilmiş olan ve «İkinci Kuvayı Seyyare» adını alan Çolak İbrahim Bey müfrezeleri de baskına uğratılmış, dağılma tehlikesine maruz kalmış-
1. Bu netice, hükûmeti ve bu arada Meclisi, büyük bir endişeye düşürmüştü.

Yozgat isyanı Ankara'yı tehdide başlayınca, yine vazife başına çağırıldım. Bu davet, bütün diğer kuvvetlerin kullanılıp hüsrarla netice alınmasından sonra vukua geliyordu. Bir başkası olsa, bu hareket tarzından belki istikbal için intibah dersleri alırdı. Amma ben, ne o gün, ne bugün, vatanın istiklâlinden başka bir şey düşünmüyordum. İtiraf edeyim ki düşünmezdim de...»

«Ethem Bey.. Size yine yol gözüktü..»

«— Yozgat isyanını tenkile memur edildiğimi, yine Ali Fuat Paşa tebliğ

Akbaşı hâdisesi kahramanı Hamdi Beyin Anzavur tarafından öldürülmesi dolayısıyla, Ethem'in kendisini itiham ettiği o sırada 61.inci Fırka Kumandanı olan Kâzım Bey (Kâzım Özalp) müdafaai millîye vekiliyken...

etti. Paşanın teessür içinde olduğu görülüyordu. Çol
hürmet ettiğim bu dürüst ve cesur kumandan, te
lâş ve endişesini saklamıyordu. Beni, Eskişehirde
karargâhında, harita üzerinde çalışırken kabul etti.
Bu haritada, isyan havalisi, kırmızı çizgilerle işaret
edilmişti. Çizgiler, hemen hemen Ankaranın dış ma
hallelerine doğru uzanıyordu. Kısaca ve haritayı
işaret ederek:

«— Ethem Bey... Size yine yol gözüktü...» dedi.

Bu emri sükûnetle karşıladım ve derhal hazırlık
lara başlayacağımı söyledim. Yalnız şu endişemi
Paşaya arzettim:

«— Paşam... Zannediyorum ki, Yunanlılar bu
günlerde bir taarruza geçeceklerdir. Salihli cephesi-
nin sukutu, Alâşehir ve hattâ Uşak havalisini tahli-
yede bırakır. Benim bugünkü mevcudum, kıtaları-
mın mâneviyatı, hattâ bir mukabil taarruza bile
müsaittir. Ben, tekrar cepheme avdet hazırlığında
idim. Acaba Yozgat isyanını tedip vazifesini başka
kıtalara tevdi buyuramaz mısınız?»

Ali Fuat Paşa, masasının gözünden çözülmüş
bir şifreyi çıkardı:

«— Bu kararı ben şahsan vermedim. Ben bilir-
siniz ki sizin, cephedeki asıl yerinize dönmeniz taraf-
tarıyım. Bunu, muhtelif sebeplerle istiyorum. Fakat
sizin derhal ve mümkün olan süratle Yozgat havali-
sindeki tedip hareketini idare etmeniz, Erkânı Har-
biyei Umumiye Riyaseti tarafından talep ediliyor. Bu

kararı da bizzat Mustafa Kemal Paşa imzalamıştır.»

Paşa bundan sonra, bir eksiğimin olup olmadığı-
nı sordu. İsyân mıntakasında ele geçirdiğimiz esliha
ve mühimmat bize kâfiydi. Müfrezelerimin kadrosu da
tam ve dolgun vaziyette bulunuyordu. Kendisine te-
şekkür ettim. Beni, tekrar ve muhabbetle teşyi etti:

«— Ethem Bey... Bu isyanı da bastıracağınızı
eminim. Size, bir ân evvel asıl cephenize dönmenizi
tavsiye edeceğim. İnşaallah hâdiseler buna imkân
verir...» dedi. Paşanın bu samimî tavsiyesiyle nele-
ri kasedtiğini yıllar sonra ve hâdiselerin ibretâmiz
tecelliyatı ile anladım: O, benim etrafımda, beni
tahrik ve hususî maksatlarına âlet etmiye çalışacak
insanların türeyeceğini ve bu hareketin, beni tasfiye
için bazılarınca teşvik ve tergib edileceğini hisset-
mişti.»

«Vatana tahmin ettiğinizden çok hizmet etmiş
olacaksınız...»

«— Eskişehir üzerinden Ankaraya hareket et-
tim. Demiryolu, kıtalarım için hususî katarlar tah-
rik etmişti. Adapazar, Düzce, Hendek, Bolu isyan
mıntakasına tedip kuvveti olarak giderken sahip ol-
duğum kuvvetlerin hemen hemen iki mislini bul-
muştum. İltihak eden kuvvetlerin büyük kısmı, Çer-
kes, Abaza, ve kısmen de Lâzdı. Adapazar isyan mın-
takasına girerken kıtalarım, istisnasız Türkçe ko-
nuşurlarken, şimdi bunlar, daha çok Çerkesçe ko-

nuşuyorlardı. Hemen bir tamim yaparak, Türkçe-
den gayrı bir dille konuşulmasını katiyyen yasak
ettim. Fakat talihsizlik bir kere, insanın yakasına
yapışmaya görsün... Bana bilhassa o tarihten son-
ra, yani, daha çok Çerkeslerle meskûn bir muntaka-
da isyan hareketini bastırarak bu âsileri millî kuv-
vetlerimiz arasına aldığım için (Çerkes Ethem) de-
meye başladılar!

Müfrezelerimin hepsini, bir katarda getirmek
mümkün olmadığı için kısım kısım Malıköy'de top-
ladım ve burada muvakkat bir karargâh kurdum.
İki gün içinde toplanan kıtalarım, o tarihte hiç bir
kolorduda mevcut olmayacak kadar dolgun, munta-
zam ve yeknasaktı. Bilhassa süvari kıtalarım göz dol
duruyordu. Mızrak ve kılıçlı elliser kişilik kıtalar, us-
ta binicilerden mürekkepti. 26 Haziran 1920 Cuma
günü sabahı Ankara'ya muntazam bir yürüyüşle
girdim. Mustafa Kemal Paşa, İstasyonda, Büyük
Millet Meclisi Riyasetine tahsis edilmiş olan Ana-
dolu — Bağdat demiryolları müfettişliği binasında
beni karşıladı. Samimiyetle sarıldı ve öptü... Ken-
disinin hürmetle elini öpmek istedim. Mani oldu.
İsrar ettim. Tekrar kucaklaştık. Gözleri doluydu...
Refakatinde, Recep Zühtü ve Hayatî Beyler olduğu
halde, İstasyondaki binaya gittik. Burasının bir kıs-
ım odaları mesaiye ayrılmıştı. İki oda da yatak
odası vazifesini görüyordu.

Mustafa Kemal Paşa, isyan sahasındaki vaziye-

ti kısaca izah etti. Meclisin hâleti ruhiyesniden de
bahsetti. Bilhassa mâneviyatın bozulduğunu, Anka-
ranın tehlikede olduğu kanaatinin her ân umumileş-
tiğini ilâve etti:

«— Ethem Bey... Bu isyanı da bastırmaya mu-
vaffak olursanız, vatana, tahmin ettiğinizden çok da-
ha büyük bir hizmette bulunmuş olacaksınız. Bir
noksanınız varsa buradan telâfiye gayret edelim...»
dedi.

«— Hayır, Paşam, dedim. Hiç bir eksiğim yok.
Allahın lûtfu inayetiyle bu sefer de âsileri tepeli-
yeceğiz. Çıban başlarını koparacağız. İtimat ediniz
ve müsterih olunuz...»

«— Şimdi, dedi, öğle namazından sonra Meclis
toplanacaktır. Sizden rica edeceğim: Meclisin önün-
den muntazam bir yürüyüş yapınız... Süvariler, tı-
rıyla geçsinler. Pyiadelere, kitle nizamında olsun.»

Mustafa Kemal Paşanın arzusunu anlamıştım.
Bilhassa Meclisin kuvvei mâneviyesini kuvvetlen-
dirmek istiyordu:

«— Akşam yemeğini beraberce yiyeceğiz. Bu
gece de burada benim misafirim olacaksınız. Gece,
hareket şeklinizi tesbit ederiz» dedi. Kendisi, Mec-
lise gitmek mecburiyetindeydi. Ben de, istasyonun
karşı sahasında istirahat halinde olan kıtalarımın
başına döndüm...»

«Ankara Yerinden Oynamıştı»

Sıcak bir gündü. Öğle namazından sonra, Meclisin toplanmasına tekaddüm eden saatte, önde süvariler, ktalarım İstasyon Caddesini takiben yürüyüşe bazladı. Yürüyüş başlamadan çocuklar ve kadınlar dahil, hemen hemen bütün Ankara halkı sokaklara dökülmüştü. Önde, davul ve trampetlerle borazanlarımız vardı. Dinlenmiş, mümkün olduğu kadar iyi giyinmiş, çetin mücadelelerde pışmış bu kıtalar, halkın coşkun alkışları arasında Meclisin önünden geçmeye başladılar... Mebusların önünde Mustafa Kemal Paşa ve Vekiller bulunuyordu. Bir çokları dua ediyorlar, hattâ bir kısmı ağlıyorlardı.. Ankara yerinden oynamıştı... Ben piyadelerin önünde ve atlıydım... Mebusların sıralandığı Meclisin önünden geçerken: «— Yaşa... Allah seni millete bağışlasın...» sesleri ayyuka yükseliyordu. Meclisin önünden Karaoğlan çarşısını takiben Saman ve Koyun Pazarlarından geçerek, tarihi kalenin eteklerinde çadırlarımızı kurduk.

Hiç bir yerde, bu kadar samimî karşılanmadığımızı kaydetmeyi vicdan borcu addederim. Bizim için bir çok kurban kesilmişti. Askere, etli pilâv, helva, çeşitli yemişler ikram edildi. Soğuk ayranlar verildi. Daha sonra, ağabeyim Tevkif Beyin fevrî bir hareketiyle maalesef divanı harbe sevkini istediği Yahya Galip Bey, bizzat gelerek Vali sıfatıyla hoş geldiniz, dedi. Kendisinin hatırlatması üzerine, Müftü

Rifat Efendi (9) ziyaret ettim, elini öptüm, kendisine Huruc-u İlel-Sultan fetvasına karşı verdiği mukabil fetvadan dolayı minnetlerimi arzettim, hayırduasını aldım. Bana, tedip sırasında mümkün olduğu kadar müsamahalı ve âlicenap olmamı tavsiye etti. Bunu o kadar pederâne bir edâ ile söyledi ki, kendisine babam Ali Beyin de daima aynı nasihatta bulunduğunu arzettim.

«Mustafa Kemal Paşanın yemeğinde...»

«— O akşam Mustafa Kemal Paşanın yemeğinde, Fevzi Paşa, İsmet Bey, Celâl Bey, Hakkı Behiç Bey, Doktor Rıza Nur Bey, ağabeyim Reşit Bey bulunuyordu. Yemekte, Mustafa Kemal Paşanın sağında Fevzi Paşa, solunda ben vardım. Fevzi Paşanın yanında İsmet Bey yer almıştı. Yemekte, harekâtı milliyeden, Yunanlıların yakın istikbalde yapması beklenen taarruzlardan ve isyan sahasının tedip şeklinden bahsedildi. Herkeste, Yozgat ayaklanmasının daha vahim olduğu bahsinde bir ittifak vardı... Çünkü âliler, hem Beşinci Kafkas Fırkasını, hem de Üçüncü Kolordu kıtalarını mağlûp etmişler, üstelik onların toplarını da ele geçirmişlerdi. Yemek sırasında İsmet Bey, bu isyan hareketinin tedibi mevzuunda Ali Fuat Paşa ile görüşüp görüşmediğimi sordu:

(9) Daha sonra Diyanet İşleri Reisi olan merhum Rifat Börekçi.

«— Ali Fuat Paşa Hazretlerinin, dedim, tedip şekli üzerinde bugüne kadar takip ettiğimiz tarzın isabetine kanaatları vardır. Bu sefer de bana bu hususta bazı emirler verdiler...»

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşanın ismi geçince, millî mücadelenin ilk günlerine ait bazı hâ-tıralarından bahsetti ve Ali Fuat Paşa için muhab-betkârâne, samimî hislerini tekrarladı. Bunları Fevzi Paşa ve İsmet Bey de kemali hâhişle tasdik ettiler. Ben, Ai Fuat Paşanın babasının o sırada Ankarada olduğunu orada öğrendim.

Vakit epey ilerlemişti. Misafirler birer birer ayrılmaya başladılar. Bir münasebetle Mustafa Kemal Paşa Hazretleri isyan sahasındaki tedip mev-zuunu tetkik edeceğimizi söylemişti. Herkeste, Mustafa Kemal Paşaya karşı büyük bir hürmet hissi vardı. Bu hissin, daha fazla şahsiyetinin tesirinden geldiği anlaşılyordu. Ben kendisinin, o gün olduğu kadar bugün de, samimî ve hassas bir insan olduğuna kaniim. Bir fikrini söylerken, o fikir üzerinde kanaatını ve düşüncesini de beraber söylüyordu. Muhatabının sözlerini kesmiyor, dikkatle dinliyor, eğer bu fikirler kendi kanaatlarına intibak ediyorsa, ikisini meharetle mezc ediyor ve neticede yine kendi fikri muhatabı tarafından ileri sürülmüş gibi tatbik sahasına giriyordu.

İsmet Beyin beraberinde bir de isyan haberlerine ait dosya vardı. Bu dosya üzerinde izahat ver-

di. Dinlediklerimden sonra anladım ki, isyanın genişlemiş olması, daha çok tedbirlerin vaktinde alınmamış olmasından dolaydır. Bu fikrimi, mümkün olduğu kadar kimseyi kırmamaya çalışarak arz etmek istedim. Hiç kimse mütalâasını bildirmeden, Mustafa Kemal Paşa, yüzüme, samimî bir takdir hissiyle baktı:

«— Doğru söylüyorsunuz Ethem Bey... Fakat elde sevkedecek kuvvet yoktu. Ne Beşinci Kafkas Fırkası, ne de Üçüncü Kolordu vaktinde hareket edemediler. O muntakayı yakından bilenler bile, isyanın bu kadar öncesinden ve meharetle hazırlanmışına ihtimal veremiyorlardı.»

«Hemen yarın Paşam...»

İsmet Bey, bu havalıyı bilen kumandanlardan ve icap ederse bura mebuslarının da halka telkin yapmak üzere tenkil harekâtına iştirak etmesi fikrini ileri sürdü. Bu fikri Mustafa Kemal Paşa tasvip etmedi:

«— Bençe Ethem Beyi, diğer sahalardaki tenkil metodlarında olduğu gibi serbest bırakalım. Telkin bahis mevzuu olsaydı bunun daha evvel yapılması icap ederdi.» dedi. Fevzi Paşa, daha çok dinliyor, yalnız askerî mesailde kanaatını söylüyordu. Mustafa Kemal Paşa, isyan sahasına ne vakit hareket edebileceğini sordu:

«— Hemen yarın Paşam... dedim, yarın Allah

kısmet ederse sabah erkenden hazırlığımı yapar ve nihayet öğleye doğru yola çıkmış olurum.»

Fevzi Paşa ile İsmet Bey ayağa kalkmışlardı. Onları uğurladık. Mustafa Kemal Paşa, kendi yatak odasının karşısındaki odayı gösterdi:

«— Allah rahatlık versin...» dedi. Vakit çok gecikmişti. Yorgundum. Fakat sabaha kadar uyuyamadığımı hatırlarım. İsyan mıntakası çok genişti... Çok genişti ve âsî kuvvetler çok dağınmıştı. Bu dağınlık takip işini çok zorlaştıracaktı.

Uyuyamadığım saatlerde, hareket hattımı tertip etmişim. Bu, çok cüretli bir teşebbüs olacaktı... Şafakla beraber binadan çıkmak üzere oda kapımı açtığım zaman, merdiven başında Hayatî Beyle karşılaştım. Ayaklarında terlikler vardı. Kolunun altında da kalın bir dosya... Mustafa Kemal Paşanın henüz uyuduğu anlaşıyordu. Sessizce, Hayatî Beyin odasına girdik. Kenarda bir ispirto ocağı vardı. Bana kendi eliyle bir kahve pişirdi. Zile isyan sahasından yeni şifreler gelmişti. Kısaca bunlardan bahsetti. Paşanın bir saat kadar evvel yattığını söyledi:

«— Nihayet dört saat uyuyabiliyor... Bir çok defalar ona da imkân vermiyoruz. Bu isyan haberlerinden sonra, Mecliste de mâneviyat sarsılır gibi oldu. Her şey açık söylenemiyor... Asker yok, kumandan yok, malzeme yok, para yok, vasıta yok...»

Kendisine, ilk günlerin daha çetin ve acı geçtiğini anlattım:

«— Emin olunuz, Bandırmadan Salihliye geldiğim zaman on dört atlım vardı. Bu bir avuç adam, on binlerce muharibi bir ânda cepheye sokabilen mükemmel teşkilâtlı bir orduyu tevkif edebilecek müdafaa kuvvetlerinin temeli oldu.

Sonra, tasavvur ettiğim tenkil plânını muvaffakiyetle neticelenmiş tahayyül ederek ilâve ettim:

«— Nihayet yirmi günde Yozgatı âsilerden temizleyeceğim...»

Hayatî Bey, sesimdeki kat'iyete olduğu kadar, zamanın kısa vâdesine hayret etti:

«— Yirmi günde mi dediniz Ethem Beyefendi?»

Sükûnetle: «— İnşallah...» dedim.

«**Namus üzerine sorulan bir sual...**»

«— Derhal kıtalarımın başına geldim ve hareket hazırlığı emrini verdim. Hazırlıklarla meşgul olduğum bir sırada, ağabeyim Reşit Bey, beraberinde sekiz mebus beyle beraber geldi. Hiç birisini tanı mıyordum. Bir müddet, umumî olarak vaziyetten bahsedildi. İsyan sahası ve neticeleri üzerinde fikrimi sordular. Kendilerine sükûnetle cevap verdim, ve, telâşlanmaya hiç sebep olmadığımı, Allahın inayetiyle en kısa zamanda neticelerin alınabileceğini erzettim. İçlerinden, ya Naşit veya Neşet Bey olarak ismi hatırımda kalmış olan bir zat, bana, şu suali sordu:

«— Ethem Bey... Sizden, namusunuz üzerine açık söylemeniz istirhamıyla bir sual soracağım...»

Bu suale vereceğiniz cevap, sadece bendeniz için değil, bütün Meclisi âlinin bir meseleyi halletmesi bakımından çok mühimdir. Lûtfen bize söyler misiniz: Yunan kuvvetlerinin karşısında milis halinde millî kuvvetlerin mi bulunması muvafıktır, yoksa nizamî kuvvetlerin mi? Bugünkü ahval ve şerait içinde hangisini tercih buyurursunuz?

Bu ziyaretin bana, sırf bu maksatla yapıldığı anlaşılıyordu. Dedim ki:

«— Efendim... Ben, büyük bir kumandan değilim. Sadece, vatanî hizmetlerimi ifa için en faydalı olduğunu tahmin ve zannettiğim sahada çalışan nâçiz bir ferdim. Bu kadar mühim bir sorunuzun cevabını vermeye nefsimi salâhiyetli addetmiyorum. Yalnız, muntazam ve nizamî bir ordunun mevcudiyeti elbette ki şarttır... Zâtîâlilerinin suali isyan muntakası için ise, âsiler, ekseriyetle çete harpleri yaptıklarından kendilerine aynı tarzda mukabele etmek neticelerin asgarî zayıyla elde edilmesi itibariyle elbette ki şayanı tercihtir. Nitekim, Adapazar, Düzce, Hendek isyanları da aynı tarzda tenkil edilmiştir. Kanaatım odur ki, bu iki mevzuu birbirine karıştırmamalıdır.»

Benim bu cevabım üzerine, derin bir sükût olmuştu. Bu cevabımdan, ağabeyim Reşit Beyin çok memnun olmadığını şu sözüyle anladım:

«— Yani bu isyanları ordu kuvvetlerinin bastıracağını sen de söylüyorsun, değil mi?»

İçlerinde sarıklı bir zat, ağabeyime cevap vermişti:

«— Ethem Beyin cevabında bütün hakayik memzuç... Milis kuvvetlerini, isyan sahası için tercih ediyor, nizamî orduyu da Yunan ordusunun karşısında istiyor...»

Ben, millî ve nizamî kuvvetlerin vazifeleri arasında böyle riyazî bir tefrik yapmamış olmakla beraber, mevzuun münakaşasında bir fayda da yoktu. Sükûtu tercih ettim, fakat anladım ki, Meclis muhitinde, millî kuvvetler mi, nizamî kuvvetler mi münakaşası vardır. Tahminime göre ağabeyim Reşit Bey, kendisinin de katıldığı bu münakaşada benim noktai nazarımı arkadaşlarına izah ettirmek istemişti. Fakat yanımdan ayrılırırken, verdiğim cevabın kendisini fazla tatmin ve memnun etmediğinin de farkındaydım. Onlar da bana, isyanın ne kadar bir zaman içinde tedibinin mümkün olduğunu sordular. Bu soruşta «isyanı bastırmak acaba elimizde midir?» endişesi de vardı. Anlaşılıyordu ki, o günler için Ankaranın büyük derdi, Yunan ordusundan çok, arkasını tehdit eden ve Küçük Yozgat nahiyesine kadar ilerlemiş olan isyandı. Bana bazı zengin ailelerin göç etmeye bile hazırlandıklarını söylediler. Fakat nereye?

«Allah beni yine muvaffak etti...»

Öğleye doğru harekete hazır vaziyetteydik.

Hayatî Bey geldi ve Mustafa Kemal Paşanın o

Ethem'in Ankaraya davet edildiği günlerde Müdafai Milliye Vekili olan Fevzi Paşa..
(Maâsal Fevzi Çakmak)

tarihte bütün Vekâletlerin içinde toplandığı vilâyet konağında olduğunu haber verdi. Heyeti Vekile içtima halindeydi.

Arzı vedâ için Vilâyete giderken Ankaralıları n:çiz şahsım hakkında beni çok mütehassis eden tezahürat yapıyorlardı. Heyeti Vekilenin içtima salonu olarak kullanılan vilâyet makamına hemen kabul edildim. Mustafa Kemal Paşa ve Vekiller ayaktaydılar. Paşa, yanında yer gösterdikten sonra elindeki telgrafi uzattı:

«— Boğazlıyan da âsîlerin eline geçmiş...» dedi.

İtiraf edeyim ki Boğazlıyan'ın nerede olduğunu, yani, harita üzerindeki mevkiini tam olarak bilmiyordum. Reis Paşa, ancak kendisine has olan sür'atli intikal ile bu tereddüdümü hissetti. Beni, çalışma masasının arkasını boydan boya kaplayan haritanın önüne davet etti ve elindeki cetvel tahtasıyla Boğazlıyan'ı işaret etti:

«— Böylelikle, karşımızda bir cephe teessüs etmiş oluyor...»

Bir müddet herkes sustu...

En buhranlı ânlarda soğukkanlılığımı kaybetmeyen Reis Paşanın bu cümle ile ifade etmek istediği tehlikeyi, orada bulunanlardan bir kaç kumandan hariç, diğerleri anlamış mıydı, bilmiyorum. Fakat tehlike cidden büyüktü... İki cephe arasındaydık... İsyân sahası, durmadan genişliyordu ve genişleme istidadındaydı. Bu hisle, hemen yerimden kalktım:

«— Müsaadenizle Paşam... Sizlere iyi haberler gönderebilmeye çalışacağım.»

Paşa ve Vekiller beni, dış kapıya kadar teşyi ettiler.

İsyan sahasında vaziyeti, tahmin ettiğimden daha vahim buldum. Halk, bu ayaklanmanın bastırılmayacağına kaaniydi. Bu sebeple, hiç bir müzaheret görmüyorduk. Mülki teşkilât, tamamen sinmiş, yok olmuştu. Âsiler, kendi itimat ettikleri adamları Vali, kaymakam, kumandan yapmışlardı. Maliye hazinelerine el atmışlardı. Halktan zorla silâh ve asker topluyorlardı. Karşılarında biz, şimdiye kadar isyanı bastırmaya çalışmış, fakat muvaffak olamamış kuvvetler gibi gözükmedik... Düzcede tatbik ettiğim anî baskın ve imha sistemini burada da tatbik ettim... Hiç bir hissi gurur ve iftihar hissesi olmadan kaydediyorum ki, isyan mintakasına benim gelmekte olduğumun şâyi olması, zaten âsilerin mânevîyatını harap etmişti.

Yolda, Erzurumdan Ankara'ya gelmekteyken, burada mahsur bırakılmış ve kısmen imha edilmiş olan Erzurum kuvvetlerine rastladım. Beşinci Kafkas Fırkası da, inhilâl etmiş vaziyetteydi... Yozgat ve havalisi isyanının şayanı dikkat tarafı, âsilerin kendi kuvvetlerinden çok, saflarına bu inhilâl etmiş kuvvetleri de almış bulunmasıydı. Silâh ve mâhimmat itibariyle de diğer isyan muntakalarıyla kaabili kıyas olmayacak kudretteydiler.

Kuvayı seyyarenin gelişinin âsiler üzerindeki tesirinden derhal istifade ettim... Anî kazanılmış bir aç muvaffakiyetten sonra, kendilerine on iki saatlik bir ultimatom verdim. Aralarında ihtilâf çıkmış... Bu müddetin dışında teslimleri kabul etmiyeceğimi ve istisnasız şiddetli bir tedibe başvuracağımı ebliğ ettim. Kendilerine ikna edici misaller de verdim ve âsîlik vasfı, şahsî cürüm ve cinayetleri tebeyün etmiş bir kaç kişiyi badel muhakeme idam edecek kesik başlarını âsî safları arasına gönderttim.

Ultimatom müddetinin bitmesine daha beş altı saat varken, âsî saflarında kitle halinde firarlar başladı...

Vaziyetten mümkün olduğu kadar istifade etmekten ve dehalet edenlerin yakınlarına haberler aldıktan sonra, âsilerin hiç beklemedikleri bir noktadan topçu ateşinin himayesinde şiddetli bir taarruz yaptırdım. Gafil avlanan âsiler, bu cephede bozgun halinde firara başlayınca, ussatın asıl istinat merkezi olan Yozgat şehrine, süvarilerimin sürati sayesinde şimalden baskın verdirdim. Bu kuvvetleri Yenihan üzerinden gelmiş taze kuvvetler zanneden âsiler, şaşkınlık içinde teslim olmaya başlamışlardı. Tenkile, geceleyin de fâsıla vermeden devam ettim. Âsî kuvvetlerin hâleti ruhiyesini çok iyi biliyordum. Bir kere panik başladı mı, bundan azamî istifade etmek lâzımdı. Telgraf hatları kesilmişti. Ankara ile muvasalamız yoktu. Bu sebeple, harekât hakkında

hiç bir malûmat veremiyordum. Fakat diğer taraftan da arzum, neticeî kat'iyeyi istihsal ettikçe de vardı...

sonra Mustafa Kemal Paşaya zafer haberini verdim. Tevfik Beyle aramızda bu bahiste müzakereler, mekti.

Allah, beni yine muvaffak etti. Beşinci Kafkâsîyetkâr olan Tevfik Beyin, Yahya Galip Beyin ve Erkasının, Üçüncü Kolordunun hezimete uğradı. İsmet Beyin mahkeme huzuruna celbedilmeleri tabii tehlikeli isyan muntakasında sükûn, ümit edilebilirini reddettim. Buna ait resmî iş'arlarda bulunulmaz, kaabili kıyas olmayacak kadar kısa zamanda tasasına mani oldum. Fakat hâdiseler, Ankaraya muhtemin edilmmişti. Fevzi Paşa, Ankara vilâyet binasındaki kanallardan aksetmiş... Tevfik Bey beni, ikidaki son içtima sırasında bana: «— İlk yapılacak işizin de büyüğü olan ve ailevî ananeler dolayısıyla isyan sahasını tahdit ve tesbit etmektir. Buna mendisine körü körüne bağlı bulunduğumuz Reşit vaffak olursanız çok sevinirim» demişti. Böyle tâeye şikâyet etmiş... Reşit Bey de, daha sonra Meclis tedbirlere ihtiyaç kalmamıştı... Lehülhamd, neticeyle, kuvayı seyyare mi, inzibat kuvvetleri mi müvakkafı yapılrken, kuvayı seyyare hakkında sepsiz ve mesnetsiz ithamlara cevap verirken, bu hâdiseyi bahis mevzuu etmiş ve Tevfik Beyin kendine gönderdiği Yahya Galip Beyle, İsmet Beyin derhal mahkemeye sevki hususundaki tezkerenin müseddesini okumuş...

Ortada, muazzam bir ihmal ve teseyyüb vardı.

İsyanları tedip ettikten sonra, onların sebepleri üzerinde de duruyor ve tekerrürüne mani olmayı çalışıyorduk. Bu sefer de yaptığımız tahkikat sonucunda, Ankara makamlarının bu isyan hareketini, ihmal ve teseyyüplerle, bilhassa yapılmış ikazlara kul asmayarak isyanın genişlemesine seyirci kalmış olmaları gibi bir vaziyetle karşı karşıya gelmişti. Karşılaşım Tevfik Bey, kurulan mahkemelerin huzuruna, milliyenin en muteber, en muhterem şahsiyeteri çıkartılmamış mıydı?

Hâdiseye, ismi bu şekilde, yani, ihmal ve teseyyüpten dolayı karışanlar içinde, Ankara Vali vekili Yahya Galip Bey ve Erkânı Harbiye Reisi İsmet

Hâdiseler bundan ibaretti... Bir mahkeme huzuruna kim olursa olsun, berayı tahki kve adaletin ikracı için elbette davet edilebilirdi... Nitekim, daha sonra İstiklâl Mahkemesi huzuruna, mücadeleli

Aradan seneler geçmiş ve o devirler kapanmış olmasına rağmen, Yozgat isyanı gibi, Ankaraya tehlikeli dakikalar yaşattıran ve millî hareketin durmasına sebep olacak kadar tehlike arzeden hâdiseler

nin asıl müsebbiplerinin ceza görmemiş olduğunu söyleyebilirim. Bunlar, vakayı, bidayette teskin edecek kudrete ve imkâna sahip oldukları halde, asla hassasiyet göstermemişlerdi... Ele, bu hususta bir çok vesika geçti. Aradan zaman geçip de, bir gün Mustafa Kemal Paşaya vaziyetten bahsettiğim zaman, beni, teessürle dinledi:

«— Hepsini biliyorum...» dedi.

Fakat ne yazık ki bu bilmek, hakkımdaki hakstıttihamlardan birisinin yapılmamasına sebep olamadı... İşin içyüzünü bilenler de, müdafaa hakkımda mahrum olduğum bir sırada, iftiralar ve tezyirle içine katılan bu mevzuda: «— Biz biliyoruz... Eğer hem bu işte masumdur» demediler, demek istemediler...

«Mecliste merasimi mahsusa»

Tedip hareketi fiilen nihayet bulmuştu. Artık suraya buraya saklanmış olan âsî bakiyyelerini devşirilmesi mevzuu kalmıştı... Yozgadı kurtardık tan sonra, telgraf hatlarını, derhal tesis ederek Ankara ile muhabereye başlamıştık. Ankaraya şu haberi beşareti verdim:

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal

Paşa Hazretlerine;

Bimennihilerim, kuvvetlerimiz, usatı her tarafta mağlûp ve perişan ederek, Yozgat şehrini tahlîs etmiştir. Bütün isyan havalisinde sükûnu tamme

tesis edilmiştir. 'Büyük Millet Meclisinin ve zâtı âlilerinin uhdei âciziye tevdi ettiği bu vazifeyi de ifa etmiş olmaktan mütevellit hazzım nâmütenâhidir. İdareyi, makamâtı mülkiye ve askeriye devrî teslim ederek, vazife' asliyemin başına avdet etmek üzere, Ankara üzerinden hareket ettiğimi arz ederim.

Umum Kuvayı Seyyare Kumandanı

ETHEM

İsyan sahasında, karşıımızdaki kuvvetlerin kesretine ve sahip oldukları esliha ve mühimmatın çokluğuna rağmen, asla telefât vermemiştik. Bu havalide de, gafil bulunarak ve aldatılarak ussuata iştirak etmiş olan bir çok kimseler, bize iltihak etmişlerdi. Asîlerin Beşinci Kafkas Fırkasından iğtînam ettikleri dört cebel topunu da almıştık. Bilhassa süravi kuvvetlerimiz takviye edilmişti... Kısacası, Ankaradan çıkarken sahip olduğum kıtaat, gerek miktar, gerek malzeme ve vasıta itibariyle mühim surette tezayüt etmişti.

Ankaraya, bu kuvvetlerle girdiğim zaman, şehir, yerinde noynamıştı... İsyan kat'î surette tenkili haberi, şehirde ve betahsis Mecliste, bayram havası yaratmıştı. Bütün hükûmet erkânı, başta Mustafa Kemal Paşa olarak karşılamaya çıkmışlardı... Hepsi ayrı ayrı tebrik ediyorlardı.

Kitalarım, Meclis binasının arkasındaki bostanlarda muvakkat karargâh kurdukları zaman, büyük bir ordu manzarası irae ediyorlardı. Ankara

yük bir ordu manzarası iare ediyorlardı. Ankara halkı askerime, yine, cömertçe ziyafetler veriyordu... Burada şunu kaydedeyim... Bu askerlerin, çapul yaptıkları, hanelere taarruz ettikleri, kadınların boynlarından altın kopardıkları, baştan nihayete kadar yalan ve iftirdir. Ben, bu gibi vakaların olmadığını iddia ediyor değilim. Elbette olmuştur. Fakat nerede duyduysam, müsebbiplerini hemen, ibreti âlem olarak en şedit şekilde cezalandırdım. Hiç müsamaha göstermedim. Askerlerimin bu şekilde hareket edip etmediklerine, o günlere yetişmiş olan muhterem Ankara halkını işhad ederim.

Öğleden sonra, Meclise dâvetliydim. O gün, Mustafa Kemal Paşa, makamı riyasetten, harekât hakkında izahat verecekti. Meclis, iğne atılsa yere düşmiyecek kadar dolu bulunuyordu. Ben, müzakereler başladıktan sonra içeri girdim. Meclis berayı hürmet, silâhlarımı çıkartmışım... Daha sonra, Meclis salonuna silâhlı olarak girdiğime dair çıkarılan şayialar da, diğerleri gibi hayasızca tasni edilmiş iftiralarlardır... Halbuki, o tarihte, bir çok mebuslar silâhlıydılar.

Meclis, ben girince ayağa kalktı ve beni dakikalarca sürecek şekilde alkışlamaya başladı... Tezahüratın arkası gelmiyordu: «— Tebrik ederiz... Ruhu Peygamberiyi tâziz ettin. Allah razı olsun... Yaşa... Sağol... Aziz ol...» sesleri durmadan yükseliyordu. Bu tezahürat dakikalarca devam etti. Ben, samiin

mahallinde ihzar edilmiş yere oturmuştum. Sarıklı Hoca efendiler arasında, yüksek sesle: «— Daha çok genç... Allah mülkü millete bağışlasın...» diyorlar ve bu sesler bana kadar geliyordu. Şimdi bütün bunları kaydetmekten maksadım, artık hazin bir mazi olan bu itibar günlerinin hâtıratıyla teselli bulmak değildir. Feleğin günâgün tecelliyatı arasında ibretâmiz vekayiin tezat ve acaipliğine işaret etmektir.

«Öğrendiğim hakikat: İsyanı tenkile beni,
Meclis memur etmişti...»

Burada, daha sonraları öğrendiğim, fakat bana hiç bir şahsiyet ve makam tarafından resmen tebliğ edilmemiş olan bir hakikatten bahsedeceğim.. Yozgat isyanı, Mecliste büyük bir endişe tevhit etmeye başlayınca, bunun tedibi için hükûmetten ne gibi tedabir ittihaz edildiği sorulmuş ve Müdafaa-i Milliyye Vekili Fevzi Paşa Mecliste izahat rererek o tarihte merkezi Amasyada olan Beşinci Kafkas Fırkası ile Sivastaki On Üçüncü Kolordunun ussat üzerine tahrik edildiğini izah etmişti. Fakat isyan mntakasından mütemadiyen menfi haberlerin gelmesi Meclisin asabiyet ve hassasiyetini tahrik ettiğinden, bir kaç gün farkla yine aynı sualler tevcih edilmiş nihayet, Kırşehir mebusu Müfit Efendi Hoca'nın takrirı kabul edilerek hâdisenin celsei hafi de izahı kararlaştırmıştı. Mebuslardan mühim bir kıs-

mı, Fevzi Paşa ile beraber, Mustafa Kemal Paşanın da izahat vermesini talep ediyorlardı.

Celsei hafiye, çok münakaşalı olmuş, bir celse kâfi gelmediğinden ertesi gün de münakaşalar devam etmişti. Nihayet, Saruhan Mebusu Reşat Bey, Adapazarı, Düzce, Hendek isyanlarının nasıl bastırıldığını hatırlatarak, o sırada Eskişehirde bulunan kumandam altındaki kuvvetlerin Yozgat havalisine sevkini ısrarla talep etmişti. Bu teklif, Mustafa Kemal Paşanın şu mütalâasıyla karşılaşmıştı:

«— Kuvayı seyyarenin asıl ismi, kuvayı tedbiyyedir. Ve icap ederse makamı riyaset ve Müdafaa-i Milliyeye Vekâleti, bu hususta karar alacaktır.»

Bunun üzerine Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, böyle bir kararın alınması için, askerın Ankaraya girmelerini mi beklemek lâzım geldiğini sormuştu... Bu sırada, Tunalı Hilmi Bey:

«— Ethem Bey kuvvetlerinin bu isyanı tedip için, Büyük Millet Meclisi namına dehal Ankaraya davet edilmesini...» teklif etmiş, bu teklif alkışlar arasında ve tezahüratla kabul edilmişti... Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yine söz almış ve.

«— Heyeti Vekile, Meclisi âli namına ve Meclisi âliye izafeten de Meclisi âli ile müttehidim. Fakat bu davetin usul ve nizamlar içinde ve Müdafaa-i Milliyeye Vekâletince yapılması muvafık olur» demişti. Mecliste, bu tabii olan tarzı kabul etmişti.

Müdafaa-i Milliyeye Vekâleti tarafından, isyanın

tedibi için ihtilâl sahasına hareketim emrolunurken Meclisi âlinin kararından bahsedilmemişti. Halbuki mümasıl hâdisatta, bu hususun kaydına ve tasrihine itina gösteriliyordu. Bize gelen bazı tebligat içinde, sadece malûmatımızın husul bulması için bildirilen mesailde dahi «— Meclisi âlinin kararı muktezasıdır» denilirken, hükûmet tarafından değil, bir Mebusan teklifi üzerine Meclis tarafından ittihaz edilen karar, niçin bana tebliğ edilmemişti?

«Meğer istirkablar başlamışmış»

Daha sonra cereyan eden hâdisattan anladığıma göre, Yozgat isyanının bu kadar süratle ve Mustafa Kemal Paşanın bile tasavvur ve tahmin ettiğinden daha kısa zaman içinde tedip edilmiş olması, Meclis içinde bazı istirkaplara ve bilhassa nizâmî kuvvetler mi, millî kuvvetler mi münakaşasının başlamasına sebep olmuş imiş...

Filhakika, gerek Adapazarı, Düzce ve Hendek, gerek Yozgat isyanlarında, bidayette nizâmî kuvvetler ussat tarafından bozulmuş ve mağlûp edilmişti. İşin asıl feci tarafı, bu mağlûbiyetlerin tevlit ettiği mâneviyat kırıklığıydı. Hükûmet kuvvetlerinin bozulmuş olması, isyana mütemayil olan saha halkını menfi tahriklere daha kolay kaptırarak buralarda da ayaklanmalara sebep oluyordu.

Meclis dahilî isyanlara bu tarihte Yunan ordu sunun harekâtından daha çok ehemmiyet veriyor

Reisi sıfatıyla harekâta vaziül'yed olunca, Reşit Bey bundan büyük bir memnuziyet duyuyordu. Çünkü kendisi, Mustafa Kemal Paşanın cidden hayranı, hayırhahı, dostuydu. Çok samimî ve lâübâlî görüşürdü. Anlaşıyor ki, bu samimiyet ve lâübâlîliğin hudut-laralarını aıssetle tayin edememişti. Hususî Meclis-lerde Mustafa Kemal Paşa için «Sarı Paşa» derdi... Çok zaman «Bizim Paşa» tâbirini kullanırdı. Mustafa Kemal Paşanın bu vazifeyi başaramıyacğını söyleyenlere kin bağlayacak kadar itimadı, hürmeti, sevgisi vardı...

Reşit Bey, ağır bir hastalık geçirmiş, bu hasta-lık onun bünyesinde olduğu kadar ruhî vaziyetinde de tahripkâr tesirler yapmıştı. Bunu ancak çok ya-kınları bilirdi. Asabîülmizaç bir insan olmuştu. Ha-reketten kısmen âtıl kaldığı için, işi gücü daha çok, bol bol konuşmak, münakaşa yapmak ve kendi fik-rini kabul ettirmeye uğraşmaktı. Kendisi ağabeyim olduğu için, kuvayı seyyare mi, kuvayı nizamiyye mi münakaşasına gışienler, onun fikrini almiya geliyor-lar, o da, neticesini asla hesaba katmadan, kendisine hâs lâübâlî tavriyla, ve mizahî şekilde: «— Nizamî kuvvetler mi? Onlar isyan sahasında toplarını bıra-kıp caddelerde gezerler...» diyormuş. Bütün bunlar, haksız bir tahminle bana izafe ediliyordu. Nitekim bunu, Yusuf İzzet Paşanın beni yanına çağırarak yaptığı bir ihtarla anladım.

«Artık sizin vazifeniz bitiyor »

«Ben Yusuf İzzet Paşayı, babamın çok hürmet ettiğı bir kumandan olarak tanırdım. Harekâtı Mil-liyye başladığı zaman, kendisi, merkezi Kareside olan On Dördüncü Kolordu Kumandanıydı. Çerkes-ti. Çerkesler arasında lâkabı: «Med Çukamıga İzzet»

Mustafa Kemal Paşa tarafından, Demirci Efe'nin yanına gönderilen ve Nazilli cephesinde, kuman-dayı değil müşavirliği tercih eden Refet Paşa, merhum doktor Adnan Adıvar'la beraber, Terak-kiperver Fırkanın kuruluşu sırasında

nizamiye haline ifrağı devri gelmiştir. Yani, sizin bu tarzdaki hizmetiniz devrini tamamlamıştır. Bu tâdil, ergeç vukua gelecektir.»

Ben, şaşırmıştım. O sırada Reşit Bey, bana döndü:

«— Dinliyor musun? dedi, yakında kuvayı seyyareyi ilga edecekler.»

Yusuf İzzet Paşa müdahale etti:

«— İlga edecekler değil... Bu, ister istemez vukua gelecektir.»

Bu neticenin, üzerimde asla menfi bir tesir bırakmadığını, Allahım ve vicdanımla kasem ederek söyleyebilirim... Ben, ne o gün, ne ondan sonra, ne mevki, ne mansıp, ne şöret; ne servet için mücadeleye atılmamıştım. Tek gayem, vatanıma hizmetti. Onu da, canımı ortaya koyarak yapıyordum. Paşanın bu hükmü üzerinde izahat almak istedim:

«— Paşam... Yani kuvayı seyyarenin hizmeti tatminkâr olmadığı için mi bu düşünülüyor, lûtfen bana vaziyeti açıkça izah buyurur musunuz?»

«İkisi bir arada olamaz...»

Yusuf İzzet Paşa, yaslandığı sedirden doğrulmuştu:

«— Bu benim, şahsî fikrim ve Meclisteki müzakeratla Müdafaai Milliyye Vekâleti ve Erkânı Harbiyei Umumiyenin hazırlıklarından anladığım neticedir. Eğer oğlum Ethem Bey, benim şahsî fikrimi

borarsanız, kuvayı seyyare ile kuvayı nizamiye bir arada olamaz... Çünkü sizin kıtalarınıza temin ettiğiniz maddî ve mânevî menfaat ile nizamî kuvvetlerin temin ettikleri arasında dağlar kadar fark var... Nihayet ikisi de menabîi milliyeden çıkıyor.»

Bu sırada Reşit Bey müdahale etti:

«— Amma Paşam, kuvayı seyyare olmasaydı harekâtı milliyeden eser kalmazdı. Şimdi bu, bir suikast değil midir?»

Yusuf İzzet Paşa, bu suale cevap vermeden, yine bakarak sözlerine devam etti:

«— Sakın bu görüşmemizi bana bir kimsenin telkin ettiğini zannetme... Ben senin ahlâk ve cesaretine çok değer verdiğim için nâhoş vekayîin hudusuna mani olmaya çalışıyorum... Kuvayı seyyare, dahilî isyanlar ve cephede münferit harekât devam ettiği müddetçe muteber ve lüzumludur. Fakat müstakar cephe hatları teessüs edince, o zaman mesele değişir.

Reşit Bey, yine müdahale etti:

«— Fakat biz buna imkân vermeyiz. Paşam... Görürsünüz...»

Çok müteessir olmuştum. Teessümür, mücadeleyi milliyeye için faydalı olduğu gün gibi âşikâr olan bir mücadele tarzının artık devrini tamamlamış olması telâkkisinden ve bu telâkkinin Yusuf İzzet Paşa gibi tecrübeli bir kumandandan gelmesindendi. İkinci si de, agabeyimin hareket ve konuşma tarzındandı.

Yusuf İzzet Paşa, bu sefer Reşit Bey'e döndü:

«— İşte benim endişem, senin bu tarzda konuşmandır. Halbuki sana düşen, daha soğukkanlı ve netayici takdîrkâr olmandır... Ben buraya seninle münakaşa için Ethem Beyi davet etmedim... Onu tahrike de müsaade edemem» dedi ve bana bakarak ilâve etti:

«— İnşaallah hâdisat beni tekzip eder. Fakat vaziyeti sarahatle gördüğüme kaniim. bir emrivaki karşısında kalmıyasın diye seni ikaz etmek istedim. İşte o kadar...»

İtiraf edeyim ki, o gün, Yusuf İzzet Paşanın ne demek istediğini anlamış olsaydım veyahut kendisi, daha sarîh, benim anlayacağım şekilde meseleyi izah etmiş olsaydı, nihayet endişeleri de, müeyyidelerle sübut bulacak mahiyette bulunsaydı, yapacağım tek şey, daha sonra gayrı ahlâkî ve gayrı vicdanî, binbir desise ve hud'a ile yaratılan emrivâkiin hemen önüne geçmek ve mes'uliyeti tarihiyeyi, netayici tekeffül etmek isteyenlere terkederek sahneden çekilmek olurdu...

«Bizim başımızı yiyecekler»

Yusuf İzzet Paşanın yanından ayrıldıktan sonra, yolda, Reşit Bey bana dedi ki:

«— Sen Mecliste olup bitenleri bilmiyorsun... Kuvayı seyyareyi müdafaa edenler ve nizamî kuvvetlerin de muvaffakiyeti için millî ordu haline ifra-

ğını isteyenler, senin şahsını ve muvaffakiyetlerini misâl olarak gösteriyorlar. Karşı tarafta olanlar da onları böyle bir misalden mahrum etmek için bizim başımızı yiyecekler...»

Ağabeyime böyle düşünmekte haksız olduğunu söyledim. Fakat, daha çok münakaşa etmedim. Çünkü düşüncelerimi kendisine izah ve kabul ettirmeme imkân yoktu.

Bir ân, Mustafa Kemal Paşa ile gidip açıkça konuşmayı düşündüm. Nihayet şuna karar verdim: «— Eğer, akşamki görüşme sırasında, mevzu böyle bir sadede dökülürse, açıkça izahat istiyecektim. Yok, eğer kendisi, yeni vazifelerden bahseder ve bunlar ancak kuvvayı seyyare ile temini mümkün hizmetlerden madut olursa, o zaman, ortadaki kanaatin bir vehimden ibaret olduğuna» hükmedecektim.

Bilhassa, Yozgat isyanının Ankaraya tehlikeli rüyalar gördürdüğü buhran günlerini ortadan kaldırmış olan bir kuvvet için, o sırada böyle bir tasfiye kararı verilmiş olacağını, ne aklım, ne vicdanım kabul etmiyordu. Böyle bir arzu bahis mevzuu olsaydı bile, nihayet bunu tatbik için imkân da lâzımdı... Halbuki bu imkânlar bir çok yerlerde tecrübe edilmiş, fakat her tecrübe daha büyük akamete uğramıştı.

Reşit Bey bana, Yusuf İzzet Paşanın söylediğinden kimseye asla bahsetmememi tenbih etti... Kendisine, bir fırsat ve imkân bulursam, Mustafa

Kemal Paşa ile açıkça görüşeceğim cevabını verdim. Kolumdan yapıştı:

«— Katiyyen, dedi, bu hiç doğru olmaz... Bana asla müsaade edemem...»

Reşit Bey, nihayet ağabeyimdi... Tahsili, tecrübesi benden çoktu. Mebustu. Meclisin hâleti ruhiyesini çok iyi biliyordu ve Mustafa Kemal Paşayı çok eskiden tanıyordu. Bana ihtarında, bazı hakikatler bulunduğunu zan ve tahmin etmiştim... Bugün ise, neden verdiğim kararı tatbik etmediğim, yani Mustafa Kemal Paşa ile vaziyeti ve ihtimalleri açıkça görüşmediğim için nâdim ve pişmanım... Sadece kendim için değil: Onlar için ve memleket menfaatleri için...

Korktuğum oluyor: Düşman Salihli cephesinde taarruza geçiyor:

«— Akşam Mustafa Kemal Paşanın sofrasında yine aynı zevat vardı... Ankarada duyduklarıma göre, Birinci Millet Meclisi, muhtelif hizipler halinde gelişiyordu. Mustafa Kemal Paşanın vaziyetinin çok güç olduğunu takdir ediyordum. Birbirinden gaye ve mahiyet itibariyle bu kadar ayrı ve farklı görünen bu Meclisi idare etmek çok güçlü kanaatindeyim. Vâkıa Birinci Mecisi teşkil eden bütün mebusların tek ve asıl gayesi, memleketi düşman istilâsından kutarmak ve istiklâli milliyi temin etmekte. Fakat takip edilmesi tavsiye edilen yollar o kadar muhte-

lifti ki, bunlar arasından doğruyu ve en müsbeti takip edebilmek, bilhassa muvazene unsuru olabilmek çok güçtü.

Belki bu sebeple olacak, Mustafa Kemal Paşa, çok zaman aynı kimselerle teşriki mesai ediyordu. Duyduğum ihtimallerden çok müteessirdim. Tedip ve tenkil harekâtının yorgunluğu da, zaten bozulan sıhhatimi tam mânâsiyle haleldar etmişti. Eğer, daha evvel tahmin ettiğim Yunan taarruzu vukua gelmemiş olsaydı, bir müddet dinlenmiş olacaktım.

Fakat korktuğum olmuştı: Erkânı Harbiyeye gelen haberlere göre, Yunan taarruzu başlamıştı. Yunanlılar, Salihli cephesinin boş kaldığını hissettikleri için bilhassa buraya yüklenmişlerdi. Sofrada, gerilemenin mukadder olduğu neticesine varıldı. Hazır olanlardan Doktor Rıza Nur Bey, bana şu suali sordu:

«— Ethem Bey... Eğer cephenizdeki mevzu aslînizden ayrılmamış olsaydınız Yunanlılar taarruz ederler miydi?»

Bu sual karşısında şaşırmıştım... Acaba Ankara ve bilhassa Meclis, Yunanlıları münhasıran benim cephemin karşısında mı tahayyül ediyordu? Bu sual karşısında Mustafa Kemal Paşanın yüzünde bir tebessüm dolaştığını farkettim. Dr. Rıza Nur Bey, benim şaşkınlığımı ve cevap vermekteki tereddüdümü farketmiş olacak ki, sualini tavih etti:

«— Sizin kuvvetlerinizin müdafaasını deruhte ettiğiniz kısmı kastediyorum.»

Sükûnetle ve tam kanaatimi ifade eden şu cevabı verdim:

«— Yunan kuvvetleri Salihli cephesini yarmazdı ve geçemezdi...»

Filhakika buna kaaniydim: Allahın lûtfu inayetiyle o güne kadar, düşmanın faik kuvvetleri karşısında hiç de gerilememiş ve zaafa uğramamıştık. Bilhassa, dahili isyanların bastırılmasından sonra gerek efrat, gerek malzeme itibariyle kuvvetlenen kuvvayı seyyarenin Yunan kuvvetleri karşısında bozguna uğrayacağına hiç de ihtimal vermiyordum.

Benim bu cevabım üzerine hazin bir sükût oldu... Rıza Nur Beyni bu sualiyle neyi kastedtiğini ben anlayamamıştım. Fakat, Mustafa Kemal Paşa ona hitap ederek dedi ki:

«— Yozgat isyanının tenkili için Ethem Beyin gelmesine zaruret vardı..»

İsmet Beyin bir suali ve Reşit Beyin cevabı

Yemekte bulunanlar yine muayyen bir saat ten sonra ayrıldılar. Reis Paşa, Yunan taarruzunun muhtemel inkişafı üzerinde tahminlerde bulundu ve hepimizin mütalâasını sordu. O sırada Dahiliye Vekâletine Meclisçe Refet Bey (Paşa) intihap edilmişti. Refet Bey, daha evvel Nazilli cephesinde bulunmuştu. O cephe hakkında izahat verdi. Ben,

bütün merkezi sikletin Salihli cephesine teşmil edileceğini ve düşmanın bu çıkıntıyı ortadan kaldırırsa kuvayı külliyesiyle üç cepheden birden taarruz ederek, Eskişehir kadar inmeyi tecrübe edeceğini söyledim. Mustafa Kemal Paşanın yüzünde endişe vardı:

«— Doğrudur... Hazırlığımız ve mukabil hareket kudretimizin henüz teşekkül etmediğini düşman elbette biliyor...» dedi.

Nizamî kuvvetlerin bu cephede ne vaziyette olduğunu sordum. Bu سوالin cevabını İsmet Bey verdi. Ali Fuat Paşanın Yirminci Kolordusundan maa da Yunanlıların karşısında aslî kuvvet olarak millî kuvvetlerin bulunduğu anlaşıyordu. İsmet Bey, izahatının bu noktasında dedi ki:

«— Ethem Bey... Sizin isyan tedip sahasında efrat ve malzeme cem'etmeniz daha ne kadar devam edecektir?»

Bu sual, tabii idi ve hükûmeti tabii şekilde alâ kadar ederdi. Ben, bu سوالin tahtında müstetir hiç bir maksat sezmedim. Zaten ne ahlâkım, ne de telâkilerim sorulan suallerin kasdi mahsuslarını fehm etmeye müsait değildi. Cevaba hazırlandığım sırada, Reşit Bey, cevap verdi:

«— Ne kadar icap ederse o kadar...»

Bu cevaba İsmet Bey hiç mukabele etmedi. Fakat, istediği cevabın da bu olduğunu, hissikablelvukuumla sezindim. Dedim ki:

«— Efendim... Kuvayı Seyyarenin gerek efrat, gerek malzeme cem'etmesi, bu hususta tatbik edilen ve hükûmetçe tasvip edilen esaslar içinde vukua gelmektedir. Kuvayı seyyarenin daha fazla kudret bulmasına da hâdisatın ne derece lüzum ve zaruret gösterdiği malûmu âlileridir. Binaenaleyh yeni esaslar tesbit edilinceye kadar bugünkü carî usuller dahilinde efrat ve malzeme teminine devam edilmesi tabiidir zannederim.»

Bu sırada Refet Bey söze karıştı:

«— Bu tarz, nizamî kuvvetlerin teessüsüne kısmen mani oluyor denilebilir. Çünkü, kuvayı seyyare, daha cazip gelmektedir. Gerek bu efradın aldığı paralar, gerek talim tarzındaki serbestî, nizamî kuvvetlere iltihak yerine kuvayı seyyareyi tercih ettiriyor. Bence, İsmet Beyefendinin suali, bu noktaya aittir.»

Mustafa Kemal Paşa hiç bir mütalâada bulunmadı. Ben de sükûtu tercih etmek niyetindeydim. Fakat Reşit Bey, biraz asabî bir lisanla şu cevabı verdi:

«— Arzu ederseniz ve kuvayı seyyarenin vazifelerini ifa edebilirsiniz biz yeni efrat almıyalım...»

Bu sefer Reis Paşa müdahale etti:

«— Böyle bir fikir ileri süren yoktur. Mesele, nizamî kuvvetlerin, hepimizin arzu ettiği kudreti bulmasıdır. Öyle değil mi Ethem Bey?»

Samimiyetle cevap verdim:

«— Tamamiyle Paşam...»

Ve ilâve ettim:

«— Ben, eğer müsaade buyurulursa, mümkün olan süratle yine cepheme, cephemin elde kalabilecek kısmının müdafaasına koşayım. Çünkü diğer kısımlarda düşman karşısında az çok kuvvet bulabilecektir. Fakat, Salihli cephesinde bıraktığım karakol kuvvetlerinden başka birlik yoktur.»

Mustafa Kemal Paşa derin bir teessür içindeydi. Yerinden kalktı ve dolaşmaya başladı.. Hepimizin hareketini teessürle takip ediyoduk... Bu dolaşma, paşanın, uzun bir devre içinde sıkışmış fartı teessürünü yenmiye kâfi geldi:

«— Evet, dedi, siz Ethem Bey, bir an evvel hareket ediniz. Bize, yine iyi haberer verdirmeye çalışınız...»

«Bütün cephelerde geriliyorduk»

Ağabeyim Reşit Bey, o günlerde hareketimi hiç olmazsa düşman taarruzu asıl istikamet ve inkişaf seyrini alıncaya kadar geciktirmemi istiyordu. Ben ise, hemen yola çıkmak kararındaydım. Nitekim, Eskisehir istikametinde tahrîk edilen hususî kaatlarla ertesi gün, İzmir cephesine doğru yola çıktık.

Düşmanın hazırlığının çok esaslı olduğu anlaşıyordu: Bir düşman fırkası, karşısında, Kâzım Beyin kumanda ettiği 61 inci fırkanın hiç bir mukavemetine rastlamadan, maatteessüf, gezinti

Ankaranın kilit taşıdır. Bu müddet azamîdir. Belki daha evve ileri hareket edersiniz.»

Yapacak başka bir şey de yoktu... Nitekim iki gün içinde, Ali Fuat Paşanın tahmini doğru çıktı ve düşman, yeni takviye kuvvetleri almak için, çok genişlemiş, en değerli Türk topraklarını işgal sahası içine sokmuş olan cephesini tensike başlamıştı.

(Birinci Kitabın Sonu)

NOT:

Gediz taarruzundan Ethem'in âkıbetine kadar olan kısım, ikinci kitap olarak hazırlanmaktadır. Şu hakikati unutmamak lâzımdır: Merhum Ethem, hâdiseler ve vak'alar arasında, münhasıran kendisini alâkadar edenleri almıştır. Bu sebeple, binbir keşmekeş içinde geçmiş olan bu buhran günlerinin havasını, karakterini, hususiyetlerini bu karışık notlardan çıkarmak mümkün değildir. Vak'aların akış silsilesini kaybetmemek için, boş kalan hâdisatı kısa notlarla telâfî etmek istedim. Fakat, aynı görüşün ve izah tarzının devamı olabilecek, vesikalara müstenit ne bir hâtıraya, ne de tarihe maalesef rastlamadım.

Bir hakikat üzerinde bilhassa durmak lâzımdır: Merhum Ethem'i yakından tanıyanlar, bu notların, kendisi tarafından anlatılıp, bir başkası tarafından tesbit edilmiş olmak ihtimalini daha kuvvetli bulmaktadırlar. Nitekim, Mevlân zâde Rıfat'a verdiği ve arasında, resmî muhaberat, hususî mektuplar ve

vesikaların bulunduğu asıl hâtıratı için de, aynı şey söylenmektedir. Ben, kronolojiye dahi dikkat edilmemiş olan notları, hâdiselerin inkışaf seyrine göre tanzime elimden geldiği kadar dikkat ettim. Bu notlar arasında, görülmektedir ki, ne bir şahsı, ne muayyen görüş nizam ve sistemlerini, sarîh surette tenkit eden ve ona hücum eden sert ve asabî bir hava yoktur. Ki, bu nokta, Ethem hakkında bugüne kadar söylenenlere, yazılanlara, telkin edilmek istenenlere pek intibak etmiyor...

Gediz taarruzundan, hazin âkıbetine kadar olan kısmı terkip eden ikinci ciltte, hâdiseler daha beraklaşmakta ve bilhassa şahsen Ethem'in âkıbeti, bir insanın alın yazısı olmaktan çıkarak, verilmiş kararların sonu ve neticesi mahiyetini almaktadır. Ki, kanaatimce ders ve ibret tarafı çoktur.

Şu müteferrik ve basit araştırmalardan öğrendiğimiz büyük hakikat, millî mücadele tarihinin — bilhassa mütarekeden yeni devletin kuruluşuna kadar — katiyyen yazılmamış olmasıdır. Böyle bir vazifenin türlü maddî, mânevî telkin ve tesirlerden âzâde olarak hazırlanabileceği devir eriştiği zaman, doğru ve hakikî bir tarih için şart malzeme ve doküman, rüyet şâhitleri ve hâdiselerin içinde olanlar bulunabilecek midir? Hiç tahmin etmiyorum...

Devletin tarihi telâkki tarzı ve cemiyetin hakikati sevme şuurunun neticesi olabilecek bu büyük himmet devresine kadar, fertlere düşen vazife, elde

nkaranın kilit taşıdır. Bu müddet azamîdir. Belli:
aha evve ileri hareket.

ettikleri imkânlar arasında, bu büyük emeğe mal-
zeme olabilecek müteferrik tesbitlerdir. Ethem'in
çocukluğundan son günlerine kadar, kendisine dai-
ma iyi ahlâkı, dürüstlüğü ve memleket sevgisini tel-
kin etmiş, ve hattâ onu en kritik ânlarda felâkete
sürükliyen âmilleri ikaz suretiyle korumaya çalış-
mış bir zatın delâletiyle temin edilmiş olan bu kırık
dökük notlar, kendisine evvelâ «kahreman-ı vatan»,
kısa bir zaman sonra da «hain» denilen bir ölünün
müdafaanâmesinden gayrı bir şey değildir.

C. K.